

ВЯЧЕСЛАВ ПРОКОПОВИЧ.
(С. ЧЕРЕПИН.)

ПІД ЗОЛОТОЮ КОРОГВОЮ

Le droit de Magdebourg à Kiev.
Das magdeburgische Recht in Kiev.

У ПАРИЖІ.
1943.

ВЯЧЕСЛАВ ПРОКОПОВИЧ.
(С. ЧЕРЕПИН.)

ПІД ЗОЛОТОЮ КОРОГВОЮ

Le droit de Magdebourg à Kiev.
Das magdeburgische Recht in Kiew.

У ПАРИЖІ.
1943.

ВЯЧЕСЛАВ ПРОКОПОВИЧ.

† 7 Червня 1942 року.

Від автора

Обставини еміграційного життя не дали мені змоги своєчасно надрукувати цю працю, яку закінчив я ще в 1920 році. Лишаю її в тому вигляді, в якому написана вона була в той час. Гадаю що й нині може більш ще ніж раніше припадсться вона українському читачеві для пізнання минулого стародавньої столиці нашої — Київа.

Париж, 1940 року.

Habent sua fata libelli... Готова до друку перед теперішньою війною, книжка через неї не побачила світу. Книжці сій не пощастило було побачити світу року 1939, коли її наклад було вже виготовлено зовсім до друку; збереженням під час воєнного лихоліття накладу цієї книжки зобов'язаний я тільки надзвичайно попередливій уважності друкарні «Наварр», дирекції якої га сім місці вважаю за прийнятний обов'язок скласти найщирішу подяку. Тут же складаю і мою щирю подяку за технічну поміч по випусковій книзі п. п.: ген. О. Удовиченкові, І. Косенкові, М. Ковальському і Л. Перфєцькому.

1. V. 1942 року.

Написана під час попередньої світової війни, книжка щастливим випадком перебула всі пригоди нашої війни за незалежність і державність України; вона є сторінкою з життя старого Київа, — оповіданням про скасування московською владою німецького магдебурзького права в Київі, під яким він жив 400 років, про київське мійське військо, — повістю про старосвітський побут міщанський і про те, як наша столиця те нашою стала була.

В. Прокопович.

Від видавця

З найглибшою пошаною й любов'ю до покійного автора видаю цей твір його про Магдебурзьке право на Україні «Під золотою короною». Книжка ця мала з'явитися друком ще перед війною, та незалежні обставини політичні і персо-

нальні перешкодили її появі. Змушений покинути — в літі 1940 року, Париж, де він жив від 1924 року, покійний повернувся до нього лише в кінці 1941 року, в лихому фізичному стані. Але твердий і сильний, як завжди, морально, він увесь віддався праці над закінченням своїх творів. Багато працюючи по бібліотеках, незабутній покійний не вважав на стан свого здоров'я і це призвело його до сумної для всіх нас дати — 7 червня 1942 року, коли його раптово не стало.

Велике горе, що впало на мене, та постійна думка про вшанування його пам'яті надали мені рішення видати «Під золотою короивою», як також подбати про видання й інших його писань, над якими він працював останніми місяцями. Навіть в незакінченому стані вони уявляють з себе величезну наукову цінність.

Тішу себе надією, що мені це пощастить, як пощастить оце, серед трудних і комплікованих умовин, видати «Під золотою короивою».

Нехай же ця книжка, виготовлена покійним на еміграції, дійде до Кнїва, на Україну, вірним сином і відданим невтомним робітником якої будь діле життя своє Вячеслав Прокопович, з молодіх літ своїх і до останнього дня життя борець за визволення Батьківщини, працюючий культурний і політичний, Голова Уряду Української Народної Республіки. Париж, квітень 1943 року.

Дружина покійного —

Єлизавета П р о к о п о в и ч.

„Кто яко Кїѣх”

Девіз з київського герба.

„А встѡна бо, братїє, кыєвъ тугю”

Слово о полку Ігоревім.

Блуждай!

На дорозі до нації... На довгій і тяжкій дорозі, що нею мусять перейти етнографічні маси, поки стануть нацією, нацією, свідомою себе, гідною свого імени, на тій дорозі багато встигли вже ми придбати потрібного й користного, з чим легшою стає дальша путь. Але хоч і яке вже значне те наше культурне придбання, що вводить нас в сім'ю інших освічених народів, і хоч у якій великій пригоді й допомозі стає воно нам серед труднощів і перешкод, що на них такий щедрий тернистий шлях розвитку національного, про те одна річ давалася нам завжди і дається досі в знаки — це брак історичних традицій.

Історичних традицій ми не посідаємо — і то не тому, що їх у нас нема. Ні, а просто тому, що ми їх не знаємо. Розгубили ми під нагітом ворожим, підчас тяжкого національного занепаду ту багату спадщину, яку полишили нам попередні покоління, забули про неї, не цікавимося тим, що збереглося з неї до наших днів.

А тим часом велика вага отого заповіту минулого, отих традицій історичних, які в один ларід в'яжуть колишні й сучасні покоління, давно померлих пращів з їх далекими — й нині живими й сьогодні ще ненарожденими — нащадками, ясна сама собою. Але й по-за принципіальним мають вони, ті традиції, чи не більше ще значіння практичне, надто в такі епохи, як наша, коли народів, що прокидається з тяжкого сну до нового життя, так би придався і в сучасному, і для майбутнього отой досвід минулого. Голос далеких предків, голос із давніх часів, який нагадав би нам про те, що ми мали і ще маємо, нової сили додав би серед тяжкої боротьби, певністю твердою сповнив би серця наші, певністю, що нарід наш, перебувши не раз тяжке лихоліття, щасливо вийде й тепер «на тихій воді, на ясній зорі».

Не одразу помітну на око людське високу цінність то-

го, іноді й прикровешного, зв'язку між часами, один од одного далекими, велику вагу досвіду минулого для сучасності надзвичайно влучно підкреслює М. Грушевський у вступному слові до відомої своєї книжки — «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці», звідки й дозволяємо собі навести уривок.

«Але мені, — говорить він, — власне хотілося вирвати ці події з тих казньонних рам, ввести сучасника в це далеке часами й відносинами, але таке близьке своїм змістом життя. Хотілось оживити перед ним тих людей, їх гадки, надії і болі, скромні тріумфи й болючі невдачі, щоб разом з ними відчутти те найдорожче й найкраще, що дає нам пізнання своєї минувшости, — зв'язь і солідарність з поколіннями наших попередників у вічних змаганнях до того, чим стоїть і живе людське життя всіх часів. І коли мені удасться справді досягнути це, що в тих людях з-перед трьохсот літ ми почуємо своїх попередників у наших змаганнях культурно і національно піднести наш народ і обстояти наше національне існування; коли в їх боротьбі почуємо ті-ж зусилля протиставити сліпій силі історичного процесу, а в цій тій добі — одне з кілець того неперерваного ланцюга нашого історичного життя, якого найновіше, але не останнє кільце творимо ми, — буду вважати своє завдання вповні сповненим». (ст. 8).

**
*

Певне, не прийшла ще пора дати науково розроблену і повну історію української культури; може, не можна ще як слід підбити підсумок тому культурному надбанню, що неперестанною працею вірних синів зібрав за своє мнговікове життя український нарід, а про те багато матеріалу для того вже нагромаджено й дожидає дослідників. Тільки той матеріал ріжноманітний і коштовний надзвичайно, що освітлено ту чи іншу сторону нашого життя колишнього, розкидано по наших і не-наших музеях, архивах, приватних зібраннях та колекціях, старих книжках, журналах та газетах. Розкиданий і не зведений до купи, не систематизований, він не відомий ширшій громаді і не може мати того впливу, який би він безперечно мав, коли б його пушено було в по-

стійший обіг, коли б звертання до його, користування ним стало звичкою повсякчасною наших культурних робітників. Хоч ще, певне, довго доведеться нам вести ту роботу збирання матеріалів, але вже й тепер, на нашу думку, настає час синтезу. Коли не можна ще дати всього, то принаймні де-які моменти розробити, чи хоч підійти до них, привернути увагу слід, і то слід не гаючись.

З таких міркувань виходячи я в своїх студіях над пам'ятниками київської старовини, над минулим нашого міста, спинився уважніше над одним з таких моментів, а саме — скасуванням права маґдебурського, що під ним жив Київ більше як 300 год, скасуванням, яке сталося року 1835.

Чому саме на цьому? Привабила мене своєю колоритністю оригінальна й яскрава сторінка нашого старосвітського побуту, сторінка з життя славяного, пишного, багатого та гордого міщанства київського, що сама собою розгорнулася перед моїми очима, коли я трохи ближче підійшов до неї. Приєдналися до того й інші мотиви. Адже маґдебурське право в Києві, що, вклавши в чужі позичені форми новий український зміст, надавало такого своєрідного характеру всьому життю київському, вдержалося, одбиваючися на самій фізіономії города, затримуючи процес денаціоналізації його мешканців, аж до епохи Миколи I, коли розпочалися енергійніші заходи уряду, що мали на меті знищити останні сліди української самобутности і на віки з'єднати наш край «душей и тѣломъ съ имперіей». Адже це один з найпізніших уламків прав давніх і вільностей наших, що жив і примушував з собою рахуватися в ту пору, коли вже давно на Україні повсюди опинилися, в чужих порядках і мусіли до них звикати. Уламок такий недалекокий від нашого часу, бо ще недавно можна було зустріти живих його свідків, а разом з тим і такий забутий, такий певідомий, як це не дивно, а саме в Києві, де, здається, все б ще повинно було носити на собі його печать, бути повним його пам'яті. Нарешті, коли я трошки глибше зазирнув в це недавнє минуле наше, то здалося мені, що саме там можна знайти пояснення де чого незрозумілого в сучасних наших відносинах.

Передо мною стояло просте й нескладне завдання: розгорнути перед читальником одну сторінку нашого минулого життя. Коли від неї повіє духом епохи, такої близької

часом і такої далекої своїми настроями; коли прокинешся зацікавлення й замиловання до нашої старовини, заворушається думки, з'являться бажання довідатися про все те більше й краще, перевірити на власні очі, — завдання моє виконане.

Нема чого шукати в цій книзі чогось нового. Ні, поза матеріалами з Київського Музею, які так багато для неї дали, я тільки до купи зібрав квітки з рідного поля, зірвані колись і засушені між пожовклими листками давніх книжок щирою працею наших попередників, дослідників невтомних мійської старовини, вибрав я ті квітки з праць Закревського, Лебедикіцева, Петрова, Андрієвського, Іконнікова, Каманина та інших. З тих зів'ялих, сухих квіток, в яких про те мені вчувається прекрасний, легкий і тонкий аромат минулого, такого рідного, дорогого, аромат, що сумом невимовним сповняє серце, я сплів недосвідченою рукою, як умів, вінок, щоб поклася його з любов'ю і пошаною на святу могилу нашої вільності...

Усім, хто допоміг мені в тій роботі, складаю я найсердечнішу подяку. Спасибі велике Сергієві Єфремову, Модестові Левицькому, проф. Михайлові Грушевському; перші двоє не пожалували свого часу на те, щоб ознайомитися з тим нарисом в рукопису, а останній охоче подав з далекого заслання потрібні мені відомості... Тяжким сумом озивається в душі згадка про незабутнього Костя Широцького, до якого я почуваю глибоку вдячність: він весь час моєї роботи з надзвичайною теплотою й уважністю ставився до неї, став мені в пригоді, розшукуючи потрібний матеріал в Петрограді, і нарешті дуже дбав про те, щоб праця та швидко побачила світ. Але найбільше вдячен я нашій академічній молоді, і то ось чому.

Розпочато ту роботу й писалося її за часів тяжких, в осени року 1915. На устах наших камінем важким налягла печать мовчання: преси не було, журнали не виходили, життя українське під страшним вражінням подвигів російського війська й адміністрації в Галичині завмерло. Все принишло, замовкло...

І от в ті темні часи з ініціативи київської молоді, що під тягарем отої національної катастрофи якимось ближче зійшлася з старіjším поколінням і почала вчашати до Укра-

їнського Клубу, — з її ініціативи розпочалася там низка рефератів. Не можу не пом'янути тут певним словом енергійно-го талановитого, що подавав такі надії, а тоді займав одне з чільних місць у студентському житті Олександра Поповича й товаришів його, що кров'ю своєю скріпили любов до отчизни нашої й жертвами за її свободу в боротьбі з одвічним ворогом полягли під Крутами. Їм вічна пам'ять!

Добре пам'ятаю маленькі кімнати, тісно набиті народом, в сутеренах Українського Клубу, де збиралися ми на ті потайні бесіди що-суботи. Кілька вечерів було там присвячено й читанню моєї роботи, тоді на половину лише викінченої. І от одразу автор, який писав, тільки рахуючи на кращі часи, без надії швидко поділилися з громадянством своїми думками, здобув те, що на наші обставини тодішні було мрією далекою — аудиторію. І оті слухачі молоді, що збиралися що-тиждня, підгонили мене кінчати розпочате, давали стимул до роботи. Може в тому темпі жвавому писання довелося полишити осторонь де-які потрібні матеріали, обминути де-які цікаві питання, що повставали самі собою; може не все вийшло так як слід, таким, яким воно задумувалося й виношувалося довгими часами в голові, таким, яким би його хотілося бачити. Але та атмосфера жива бесід, що ворухили думку й почуття в ті незвичайно чорні дні, бесід, що проміння надії закидали в тяжко засмученій душі, що певність в собі будили й зміцняли віру в краще майбутнє, ота атмосфера дала мені змогу викінчити тоді-ж таки працю любові й дорогу, од якої трохи пізніше на довго одірвало бурхливе життя, захопивши всі інтереси, забравши всі сили, весь час...

І ще одне. Хоч і як мало знаємо ми про себе самих, про своє минуле, все-ж автор, складаючи свою роботу, в якій лише намічено де-які спроби синтезу, вагався: чи варто ж таки подавати її до відома широкій громаді? Адже усе те відоме і можна його здебільшого знайти по книжках, а тут тільки воно зібране до купи й переказане в певній системі. Чи матиме така робота своє значіння, чи знайде вона своє місце в нашому культурному вжитку? Чи до того діла, такого потрібного, конче й негайно потрібного діла нашого національного відродження треба братися з іншими методами, строгійшими, науковійшими?

І от з тієї уважності, з якою аудиторія прийняла оті бе-

сідн, з того оживлення в нашому гурті, що викликали вони, з того, які струни забрели в відповідь на мої слова, з того, які думки прокинулися, які почуття заговорили, — побачив я, що те, що я роблю, і слід, і треба робити.

Нехай люде науки збирають далі відповідний матеріал, систематизують, критично його освітлюють і в ґрунтовних наукових працях подають нам результати своїх дослідів, щоб нарешті з отих окремих цеглинок одбудувати величній будинок нашого минулого. Але й ми тим часом, поки те все прийде, не повинні кидати своєї малої роботи і, йдучи далі тим шляхом, зводити до купи відоме, але розсіяне по всіх усядах, й переказувати його простими словами.

Так з тих наших бесід виніс я переконання в потрібності такої роботи й заохоту до дальшої праці..

Тому-то цю книжку такою, якою тоді вийшла вона з-під його пера, парубоцтву й дівоцтву українським з подякою й надією присвячує

автор.

В Києві в скритку — в кінці квітня 1920 року.

Тим правом магдебурським користувався Київ з кінця ХУ віку. Великі князі литовські й королі польські, починаючи з грамоти вел. кн. Олександра 26.У.1494 року, надали Київу, а далі затвердили за ним і поширили «тое право майдеборское». Те надання, визнаючи киян «од всіх інших прав земських», а разом з тим й од підлеглости всякій місцевій владі, ставило їх під безпосередню зверхність королівську. Одколи Київ почав того права «уживати і їм ся судити й рядити в речах великих і малих», він здобув собі дуже широку автономію. Не згадуючи вже про власне господарство й повну фінансову незалежність, — в тій сфері він не повинен був давати справоздання навіть королеві, — мав він свою волю самоврядування. Він сам дбає про порядок і безпечність міста, видає свої накази, доглядає за торгом і вагою, збирає мито й інші повинності належні; його адміністративній владі підлягає все життя киян.

А коли хто з них переступить закон й злочину якого допустить, то не іншому, але тільки судові мійському той повинен підлягати. І привілеї, даючи містові силу «судити й винних ведлуг права карати», — дозволяли не самі тільки «кунії з них належити до ратушу взимати, але навіть, коли треба, карати на горло. Старому Київу самому належало право життя і смерті.

Визволені од постійної військової служби, кияне тільки на випадок нападу татарського ставали до зброї; іншими ж часами міщане кнівські повинні були тільки одбувати варту на баштах мійських та оберегати самі своє місто. А з того випливає далі право — чи в купі з тим і повинність — с а м о о б о р о н и.

Самоврядування, самосуд, самооборона — то суть тих

старожитних прав і вільностей, за часів яких, ними наче своєю великою хартією пишаючися, «Київ був сам собі пан: сам собі лад давав, сам себе судив, сам вів своє господарство» (Лебединцев, «К. Ст.», 1882, У, 177).

На чолі міста стояв обраний вільними голосами й затверджений найвищою владою доживотній «упривілейований вїйт Богом хранима града Кнїва» — *nobilis et spectabilis dominus*. А йому допомагали «тоє право майдеборское во всем порядку справувати й сдержувати» — бурмистри (з початку один), райці (інакше: радці, пізнійше — ратмани чи ратсгери), лавники, шафарі, що доглядали за господарством, інстигатор, що дивився за прибутками мійськими й податками, писар, та інші урядники майстратські.

З великого числа їх — вкупі з цехмистрами, що те-ж належали до них і користувалися однаковими правами, воно доходило до 70, — найбільшу вагу мали ті, що складали з себе дві колегії: раду й лаву. Рада з райців, а пізнійше й з чергових бурмистрів, з вїйтом в головах дбала про порядок та господарство й була вищим адміністративним органом. В лаві, де засідали лавники, яким належала судова влада, а разом з нею й право життя та смерти, точилися позви й одбувався суд.

Всі урядники майстратські, — крім писаря, який хоч мав звичайно вплив у справах, був із людей чужих, учених, досвідчених, — звалися реєстровими й складали з себе Товариство Золотої Корогви — мійську кавалерію підчас церемоній.

До реєстрових належали, як зазначає Берлинський, і діти тих, хто «дійсно служив на урядах».

Решта міщан ділилася на окремі цехи — кравецький, кушнірський, шевський, ковальський, ткацький, різницький, перепечайський, музикантський, рибальський, бондарський, малярський, гончарський, крамарський, золотарський і цилюрницький, що мали своїх начальників — цехмистрів і в відповідних випадках виступали як озброєна піша миліція.

Та миліція церемоніяльна — з її сурмами й літаврами, корогвами й гарматами — пиха й гордощі колишніх киян, здивування чужинців.

Те своє військо — то живе й блискуче посвідчення тих прав і вільностей рідного Київа, які збили ріжкоманітні со-

ціальні елементи, що входили в склад його міщанства, в одну суцільну громаду, що в їй «була воля і дума єдина», та сила, що зробила з киян ХУП віку щирих синів свого краю, своєї мійської республіки.

* *
*

Такою мійською республікою прилучився Київ укупі зо всією Україною до держави Московської. Ті права й вільности, котрих він «уживав за славних королів польських», затвердили за ним одразу, згідно з пактами Хмельницького, й монархи російські: «не токмо всѣ привиллегии во всей силѣ высокими самодержцами всероссийскими утверждены, но и общія выгоды и преимущества града сего жалованными высокомонаршими грамотами всемилостивѣйше подтверждены и умножены» («К. Ст.» 1882, У, 179).

І справді, з того-ж року 1654, починаючи од грамоти царя Олексія 16. УП, аж до року 1802, з останнім маніфестом Київу імператора Олександра І, ми маємо довгу низку тих високомонаршних всемилостивих грамот.

І кожна така грамота, що стверджувала й зміняла стародавні привілеї міста, радістю й гордощами сповняла серця киян. З пишною й бучною церемонією її одчитавши, занесли її вони до ратуші, де в скарбовій палаті, схована на оксамиті в шпучею оздобленій скриньці, мала вона творити собою нове кільце в довгому ланцюзі своїх попередників. На тому віками викovanому, дорогоцінному ланцюзі так міцно й непохитно, здавалося, держалися аж до недавнього часу права і привілеї старого Київа.

Здавалося... Але коли підійти до київського життя не з пишними й величними фразами маніфестів і глянути на нього не через святні окуляри церемоній та парадів, то ми в тих оздобних рямцях офіціальних паперів побачимо иншу картину: перед нами встане процес повільної, а про те непереможної одміни привілеїв, процес, що врешті внівець обернув колишню автономію Київа. Початок того процесу зв'язано мало не з самою епохою приєднання, коли Москва, влучним словом одного з дотепних сучасників мовлячи, «на папері золотії вільности нам надавала, а на ділі — залізнії дощечки почепила»; кінець же йому припадає на ХУІІІ-вік.

XVIII вік в історії Київів був — тай не міг бути нічим иншим, бо доля його тісно зв'язана була з долею всієї України, — віком систематичного вкорочення автономії, безповоротної втрати прав і вільностей. На те склалися всім відомі загальні причини... Не міг творити Київ собою якогось винятку. І нас не те дивує, що не зберіг він тих прав самоврядування, самосуду, самооборони, а те, що той процес — непокитний і непереможний — для нього ніби трохи задержався й припізнівся: бо коли з кінцем XVIII віку одійшла в минуле, поступившись місцем новим формам життя, гетьманщина і, як тоді здавалося, на завжди зникло саме «имя и вѣкъ гетмановъ», — в Київі аж до року 1835 вдержалися деякі уламки його стародавнього ладу...

Чи ще де-який час не втратили своєї сили виразні слова дипломатичних пактів та ласкаві обіцянки високомилостивих грамот; чи лояльність киян, — одколи Шеремет'єв, спаливши без жалю Поділ, покарав їх за «шатость» й навік одбив охоту її виявляти на очах московського гарнізону, що засів в Старому городі, — не давала ніякого приводу до репресій; чи нарешті, саме право магдебурське не ставало поки-що урядові на перешкоді в його заходах й на нього ще просто це прийшла черга, — але Москва, поволі розхитавши самі підвалини київської автономії, тими, мовляв, Катерининими «легчайшими способами» вийнявши саму її душу, довго ще мирилася з зовнішніми, такими їй прикрими й незрозумілими, формами оригінальної мійської організації.

Щасливо ніби перебули кияне й страшний кризис української автономії по Полтаві. Петро, немилосердно руйнуючи автономний лад України, не зачепив про те Київів: стало, може, нашому місту в пригоді те, що де-які норми саме того права, яким воно користувалося, лягли в основу реформи, що її заведено було в урядуванні по городах Росії; отже, не випало б неначеб-то нищити те, що мало бути за зразок. Та, звісно, ті глибокі переміни, що зайшли в житті всього українського народу по Шведщині, ті ближчі й тісніші зв'язки, що зав'язалися з тієї пори у нашого краю з Москвою, не могли не позначитися й на Київі. З того критичного періоду громадський організм його вийшов з тяжкою розколинною: з Петрових реформ, що, не торкнувшись його безпосередне, провели в ньому про те глибоку борозну, вишні він

поділ колишнього суцільного поспільства на «почетнѣйшихъ гражданъ» і «подлыхъ людей». Поділ той, раніше ледве помітний, тепер де-далі глибшає й приводить на кінці віку, як побачимо згодом, до сумних наслідків.

Хоч і розхитаний тією прищепленою хворобою, для якої, що-правда, знайшовся дуже добрий ґрунт у внутрішніх стосунках міста, Київ про те тримався і змагався ще за свої права і з центральним урядом, і з його місцевими представниками. Боротьба та — уперта, дрібна й безнадійна — тяглася довго, аж поки не добили його врешті Катеринини заходи.

Городська реформа 1785 року, поле якої на Україні виготувала й виорала ліквідація гетьманщини з усім її укладом, не минула й Києва. Закон той, прикладений до українських міст, зробив без порівняння вужчою сферу їхнього самоврядування, значну долю юрисдикції якого перейняли різні те-ж допіру заведені в Київі губерніяльні установи, й геть обмежив склад суспільности, що мала ним користуватися. До тієї суспільности належали тепер самі-но купці та міщане. В останнє слово — міщане — вкладаючи чужий, російський зміст, нові норми законодавчі вкрай принизили наших міщан: кияне, горді тим, що «вони те-ж польські шляхтичі», несподівано для себе опинилися нині, вкупі з своїми новими руськими товаришами, на однім із найнижчих шаблів соціальної драбини. Правда, з катастрофи тієї стародавнього ладу й цього разу врятувалися де-які уламки, як наприклад — «вооруженній мѣщанській корпусъ» або що, та все-ж переміна була ґрунтовною, як живий свідок її з'являється тоді-ж таки в Київі й городська дума. Правда, не наділила її доля довгим віком: політика імператора Павла, з її нахилом до реставрації старих форм в приєднаних землях, вернула Київу його давні права. Раділи кияне, читаючи грамоту 19. IX. 1797 року, переписуючи її й подаючи до загальної відомости; ще раз їм трапилася така-ж радість 16. II. 1802, коли в Київі оголошено було затвердження його привілеїв імператором Олександром.

Власне обидва ті акти не здатні були оживити небіжчика: вони викликали з того світу не саме право, а хіба блідую тінь його. Суть же його давно вбила урядова політика; вона вже й поховала його, й поділила його спадщину між свої-

ми інституціями, які заступили його місце: в централізованій державі, з розвиненим бюрократичним механізмом не могло знайтися притулку для тих самоврядування, самосуду, самооборони. Всі ті функції свого часу перейшли до відповідних колегій, міністерств чи палат; а що залишалося поза тим — принадні, блискучі форми, те уряд поки-що не обходило. Байдуже йому, чи вертається з того світу та бліда тінь колишнього: така люба й дорога киянам, вона аніж не страшна й не шкідлива урядові. Адміністративна практика дуже добре зживеться з нею й потрапить, не поступившись ані крихтою з захопленого, виробити зручний *modus vivendi*.

Не дурно-ж Москва така гнучка й метка! Як уміла вона лепомітно в старі форми вкласти новий зміст; як ніби шанувала про око людське затвержені привілеї, потихеньку встигала виссати саму суть їх; як в наслідок того мало в дійсності залишалося чогось реального з тих прав, сама тінь яких, повита привабливим серпанком історичних традицій, так довго забарилася в Києві, — прегарні ілюстрації того дають де-які епізоди з цієї еволюції, що протягом XVIII віку зайшла в виборах войта та їх порядку.

Вона — та еволюція — впливає з того плану московської політики, таку талановиту формулу якої дала пізніше Катерина в відомих словах: «Малая Россія, Лифляндія и Финляндія суть провинціи, которыя правятся подтвержденными имъ привилегіями; нарушить оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бы было, однакожь и называть ихъ чужестранными и обходитъ ся съ ними на такомъ же основаніи есть большее, нежели ошибка, а можна назвать съ достовѣрностью глупостію. Сии провинціи, также Смоленскую, надлежитъ легчайшими способами привести к тому, чтобы онѣ обрусѣли и перестали глядѣть, какъ волки въ лѣсу».

Розуміючи добре уряд московський вагу й значіння в місті войта, давня дбав про те, щоб та сила в левних, з його погляду, руках опинилася. Дарма, що в 1-му пункті пактів Хмельницького, затверджених царем Олексієм, писалося, «чтобы въ городахъ урядники были выбираемы изъ малороссіянъ люди достойные...». Дарма, що те-ж виходило з привілеїв власне київських. Збереглися сліди заходів влади ще за царювання Ганши, щоб у Києві ввійтував хтось із

москалів. Тодішньому генерал-губернаторові ф. Вейсбахові було секретно наказано що-до обрання войта всіма способами дбати, «чтобъ выбранъ былъ изъ природныхъ великороссійскихъ людей». Та не вважаючи на всі побивання місцевої влади, що бажала вволити волю царицину, тоді з тим через опір князя не пощастило. Не знайшлося навіть відповідного кандидата, бо й всіх руських, без війська й чиновників, було в 30-их роках ХУІІІ століття в Києві всього — 129. На войта обрано було таки прирожденного киянина Павла Войнича.

Видно, ще не час був до віковичнього дерева магдебурського, що тягло собі соки з українського ґрунту, щепити нові руські щепи. Першим з гори накинутим войтом був Іван Сичевський — українець з роду, з Київa навіть, матербозький попович, з тих, що, кинувши рідний край, шукали собі щастя на півночі, і лейб-кампанець, який мав за собою могутню руку в столиці. То був наслідок компромісу, в самому факті якого вже ознака небезпеки для прав Київa: місто пристало на урядового кандидата, а уряд дозволив на «вільне» обрання. І хоч той матербозький попович творив волю тих, що послали його, й не зважав на князя, — але вони-ж самі його обирали, але відбулася традиційна церемонія, але-ж войтом в Києві таки свій. Нехай те «вільне обрання» фікція, нехай той свій гірше од чужого, бо й справді таки Сичевський дуже ввірився киянам, — але зовнішня пристойність, хоч про око людське, була захована.

Історія Сичевського виготувала шлях Катерині. І, певна, що Київ тієї долі не увійде, яка вже спіткала всю Україну, що вже пора в Києві бути войтом руському, вона так наказувала місцевій адміністрації: «Извольте магистрату приказать выборы сдѣлать по ихъ привилегіямъ четырехъ кандидатовъ; а мы вамъ рекомендуемъ внушить имъ отъ себя, чтобы четвертымъ кандидатомъ поставили кievской губернской канцеляріи прокурора Пивоварова». Просто й ясно. Выбори відбулися і... Пивоваров у кандидати не потрапив. Звісно, київський комендант і його прибічники про те дбали по щирості й спроможності, але й кияне, уперті в «томъ развратномъ мнѣніи, по коему поставляють себя народомъ отъ здѣшняго (себ-то московського) совѣмъ отличнимъ», піби затялися й змовилися не подавати голосів ні за Пивова-

рова, ані за кого иншого з «великороссіянь»... А коли б хто проти громади наважився піти, то урядник уряду свого побудеться, а міщанин простий з міста вигнаний буде.

Кияне ще раз одностайно стали за своє право, та не мав, само собою, й уряд на думці поступатися. Ліквідувати конфлікт довелося новому генерал-губернаторові, і в тому, яким побитом зробив це генерал-аншеф Воейков, запевне, позначився дух часу. Почуваючи, видно, за собою силу не звертати уваги на такі дрібниці, як законність, пристойність, він простісенько, зібравши виборців, на їх очах привселюдно подер на шматки законно складений акт обрання й звелів зараз таки, у власній присутності зробити нові вибори: Пивоваров був обраний. На жаль, ми не знаємо, чи треба було генерал-губернаторові, щоб досягти свого, вживати ще яких «легчайшихъ способъ», чи й того було доволі, що відоме нам. Майбуть, цього разу не одбувся весь стародавній ритуал обрання. А коли одбувся, то яким дисонансом дунали, якою профанацією видавалися слова з присяги міщан, що вони вибірають «ні для приятельства, ні для боязни, ні для позискання ласки, ні даров й инних тому подобних речей»... Отже, так чи инак, хоч і з де-якими може проти звичайного характерними одмінами, а вибори таки одбулися. І коли перед нами стоять поруч отой наказ зверху й оте його виконання знизу, що тільки їх спільні змагання дали нарешті Київу першого войта з руських, — то чим, як не глумом тяжким здається нам оте: «выборы сдѣлать по ихъ привилегіямъ»!

«Само собою розуміється, — пише новітній історик, що присвятив окрему студію останнім рокам життя Київа під правом магдебурським, — що по такому обранні войта, він перестав бути представником міста, який повинен був відповідати перед громадою й підлягав її судові по своїм правам, а обертався в начальника, котрому всі мусіли слухатися»... (Н. Каманин. «К. Ст.» 1888, IX, 607).

І от «nobilis et spectabilis dominus» обернувся в «секундъ-майора» чи «надворнаго совѣтника и кавалера» і місце «упривілейованого войта Богом хранима града Київа» заступив «опредѣленный кievскаго магистрата войтъ». В тих дрібних, а про те характерних особливостях титулу або під-

пису вбачається нам початок і кінець того довгого шляху, яким перейшло право магдебурське в Київі у віці ХУШ. Одколи з народнього обранця, мужа довір'я, свого чоловіка вїйт став начальником призначеним, незалежним од громади, чужим їй і далеким, одколи те сталося, не міг не з погордою ставитися до князя Пивоваров! То-ж од нього дійшла до нас безмежно призирилива характеристика наших земляків. Правда, протеже Катерини, дивлячися на українців її очима, все-ж ніби трохи до нас ласкавіший, як «та друга» з її відомим листом із Київів, що вона зроду-звіку не бачила «іде людей *«plus laids et plus bêtes»* од тутешніх. Але щоб такий присуд вийшов з уст київського войта, треба, щоб між ним і громадою, на чолі якої він стояв і заступником якої вважався, була справжня безодня.

Оте призначення войта з гори, — бо як пнакше назвати оте певільне обрання? — і те, що з того факту виходить, -- його незалежне од міста становище, його невідповідальність перед громадою, неспроможність її скинути його з уряду, оте призначення, являючись наслідком тіснішого з'єднання України з Москвою й послідовної політики правительства останньої, несло з собою в життя Київів під правом магдебурським страшний розклад і дезорганізацію.

*
*

Той зовнішній процес — політичне поневолення — ви-кликав, звісно, і внутрішні переміни, позначившись на самій структурі громадській. Чужі впливи, де-які факти й риси котрих ми наводили вище, не могли не одбитися на самому складі суспільности та її хатніх стосунках. Тим паче, що було й таке, що розхитувало за часів магдебурського права громадський організм з середини. І нечисленність та замкненість суспільности, що тим правом користувалася, і доживотність урядів та система виборів, що вкупі з нею улегшувала можливість передати посаду синові; і спадкоємність влади, що, звідти виходячи, допомагала иноді заховати сліди порушення права чи зловживання, і різні дефекти господарства — з великими видатками на бенкети та презенти міцним світу сього, з настирливим збиранням «на ралець» з

дрібного міщанства; і неподільність адміністрації й суду, з усіма її небажаними наслідками — всі ті темні сторони старомійського життя під магдебурьським правом, які викликали шкідливі наслідки, виразно виступають на тлі економічного занепаду, що його приніс ХУШ вік нашим городам. Та ті органічні, загострені до того соціально-економічною нерівністю, хибні позиченого з чужого джерела, а не вихораного на рідному ґрунті права магдебурьського, криючи в собі зародки олігархії, зрівноважувалися про те давніми вічевими традиціями, які збереглися в киян; мали вони собі завжди коректив в демократичних ідеалах українського народу. Громадська совість, оте «громада — великий чоловік» завжди, а надто в часі напруження всіх творчих сил нації, коли, здавалося, близькими до здійснення були народні мрії про рівне всім право, — стояли на варті загального добра.

Та тепер настали інші часи: громада підупала на силі. Той повільний процес соціальної диференціації, що розпочався ще за польського панування, швидчим темпом пішов, одколи в Києві далекою луною озвалася Петрова городська реформа: той позичений звідти поділ на «почетнѣйшихъ гражданъ» і «подлыхъ людей», про який ми вже згадували, розколов колишнє суцільне поспільство, як легко коле сокира хоч би й дубове та сухе поліно, натрапивши на непомітну оку щілину. Одним, що їм до рук потрапили вибори, уряди, а з ними й влада, — він оддав усю суму прав, а на других, позбавлених тих привілеїв, — склав увесь тягар податків. В результаті на убожестві й підлеглості простого міщанства зростає пове можновладство: зав'язується й набуває сили та з'єдпана кривими зв'язками й спільними вигодами мійська олігархія, що потрохи вибивається на місцеву аристократію. І як колись за часів Польщи в Києві з виборними посадами зв'язано було право шляхетства, так і тепер всі ті бургомистри та ратмани за ласкавою допомогою московського уряду, який, потураючи згідно з своєю тактикою тому «желанію къ чинамъ, а наипаче къ жалованію», що охопило в ХУІІІ столітті верхні шари українського народу, прирівнює мійські уряди «къ класснымъ должностямъ» і визнає за реєстровими «преимущество, присвоенное оберъ-офицерамъ» (Андрієвський, 103), — так і тепер всі вони, оті реєстрові мостяться в пани й шукають стежки в благородне

російське дворянство. І в руках тієї невеличкої кунки, — бо року 1813, наприклад, на 6517 міщан, які рахувалися по ревізії, в «почетнѣйшее общество» записано тільки 166, тоб то ледві 3% людності, — була велика сила: тій жменьці людей, вільних од повинностей, належала одна третина міста (тоб-то Подола), що зайняли їхні господи; та крім багатства міцно тримає вона в своєму гурті мійське господарство, адміністрацію, суд — чи певнійше те з тієї сфери, що по всяких реформах ще зосталося по-за межами ріжних бюрократичних інституцій. Тепер вся їхня сила і воля.

Громада, широке поспільство — ніщо. Воно вже давно позбулося того єдиного реального права, що спроможне було справді захистити загальні інтереси, — права догляду за майстратськими урядниками и контролю їх рахунків та вчинків.

З одного боку — ще стара губернська канцелярія, одколи року 1754 скасовано було індукту і евекту то що, почала втручатися в мійську «економію» й придбала право контролю, правда часткового, над магнстратським господарюванням (Андрієвський, 69); а повідь реформ, яка залила Україну незабаром, понявши й решту тих прав, викинула їх на беріг нових канцелярій, де контроль над громадським добром з фактичного обернувся в чисто формальний, фiktивний: не порушено форми закону, по правилах усе в книжках — а до сути чиновникам байдуже. А з другого — коли б навіть у киян і збереглося те право контролю і міщане спроможні ще були при потребі розпочати позви «по своїм правам», — то що-ж би могли вони вдіяти войтові, який тепер — усе? Шкода й заходів лякати громадським судом такого, скажімо, Пивоварова. Добре, коли той начальник города й його помічники не приспали ще сумління, пам'ятають про свої обов'язки супроти громади й не переплутають на власну користь інтересів приватних та громадських, не змішають до купи добра мійського, що поколіннями перебувало під їх доглядом і зарядом, і родинного. А коли — ні, то де та сила, яка здатна стати на перешкоді лихий волі?

**
*

Поле для зловживаннів з землею, добре вигноєною типн елементами соціального розкладу й занепаду, що їх оті

два фактори — зовнішній і внутрішній, з'єднавшись до купи, постачали щедрою рукою, і то гове. Треба сподіватися багатого врожаю.

Спійняючися над тим сумним з'явищем, Н. Каманин так виясняє його історичні причини. «Вічевий дух города, що виявлявся попереду в політичному житті краю, став потім за допомогою цехової організації, впливати, як громадська думка, на внутрішній лад міста, стримуючи хижі інстинкти «урядових людей». Повільне ж виділення з маси міщан урядової касты за часів польського панування і перовська реформа, яка поділила «поспільство» на «почетнѣйшихъ гражданъ» і «подлыхъ людей», разом із збільшенням значіння войтовської власти, з призначенням войтів, замість обрання їх, з контролем адміністрації — мали своїм наслідком пригнічення громадської свідомости й протесту та й дали в результаті судові справи... (о. с. «К. Ст.» 1888, IX, 621-622), ті справи про зловживання, що «призводили упривілейоване самоврядування Київа до такого сумного краю» (ib, 188, У, 142).

Отже не випадок, що першим з тих, хто розпочав в Київі оту ганебну епоху порабування народнього майна, був знайомий вже нам Іван Сичевський, піклування якого про громадські фінанси чи не обмежується тими, словами тогочасних наперів мовлячи, термінами: «издержалъ», «удержалъ», «присвоилъ», «захватилъ». А стежкою, протоптаною «ея императорскаго величества секунд-майоромъ и опредѣленнымъ кievскаго магистрата войтомъ», залюбки пішли його немачеб-то вибрані наступники та їх прибічники. І коли за кращих часів магдебурського права в мійському господарстві були значні дефекти, то з початком ХІХ вкy перед нашими очима розгорається дуже прикра картина.

Коли бо взагалі втрата політичних прав і соціальна диференція йшла на Україні в парі з пограбуванням і привласненням національного добра, то що-ж иншого мало й тут вродити з того дзерна, що його довго й дбайливо засівали ті зміни, які зайшли в житті Київа ХУІІІ віку?

Характерні деталі тієї прикрої картини подають «Послѣдніе годы самоуправленія Кіева по магдебургскому праву», цитату з яких ми оце допіру наводили. Чого там тільки нема! Зникають без сліду громадські капітали, як пожар-

ний; неначе голка пропадають гроші — і не малі, бо аж 600 тисяч, — цілого громадського банку, до речі першого в Кіїві; музика несподівано знаходить надзвичайно щедрих меценатів серед батьків міста, котрі видали аж 13833 рублів на... мійську капелію; фальшування рахунків, як оцей на музику, сфабрикований, звісно, *ad hoc*; «исторженіє росписокъ» од міщан; мало не примусове підписування заздальгідь складеного громадського присуду, на підпнтку, підчас закуски по церемонії — то вже дрібниці. Далі йде черга на городські доходи: «корчемная аренда», право міста, що давало йому великий прибуток, захопили, без сорому Лакерди і Ко. Цікава подвійна роля тих самих Лакердів: вони мусять, як спадкоємці, відповідати за городські гроші, що витратив їх батько і в той же час вони ж самі, як урядники, мають обороняти мійський інтерес і вести слідство в тій справі. І та правдива оперетка на шкоду городові тягнеться роками. Не диво, що Теміда з лицем Януса: на один бік — слідчий, на другий — обвинувачений, ніяк не може знайти вишніх. А коли їх таки конче треба хоч із-під землі дістати, то... вони з'являються, але тільки з тих, кому вже страшна сама вічна справедливість і в кого, звісно, не зосталося родичів та спадкоємців серед тих, в чіх руках хиталася вага правосудности. Вину складалося на померлих, а крадені гроші не верталися; громадське добро грабувалося далі...

І княне терпіли, мусіли терпіти, заплющивши очі. А хто не міг? Кого прирощенна чесність, чи запальна вдача, чи власний інтерес та особисті рахунки або які ще там інші мотиви спонукали, хоч кров з носу, а доходити таки правди? Кому ті порядки дошкулили до живого, в кого нарешті терпець увірвався... Куди йти? До кого вдатися? Адже громаду, бачили ми, в нівець повернуто. Такому шлях проказувала та ж таки українська практика, підказана з Москви, практика, що пишню розкорінілася у нас од часів Переяславської умови — скарга, донос.

І коли розпочалася справа — по скарзі простого кіївського міщанина, але, здається, палкої й чесноі людини на ім'я Василя Кравченка, що завівся за щось з тодішніми можновладцями, заповзвся на них й неначе-то й сам згорів у тій нерівній боротьбі, — то навіть дореформенне слідство не могло нарешті не визнати, що зловживання — факт, а масштаб

їх грандіозний не тільки як на часи: сума розтрати була 14.000.000 асигнаціями, чи в відповідній пропорції на сьогоднішні відносини - 7 мільйонів рублів.

Отже, хоч забарна була й довга та нескінченна тяганина, хоч і яких великих приятелів серед міцних світу цього мали тодішні отці міста й мужі совіту, хоч і як крутилися, пеначе той шкурат на вогні, вони, виправдуючись та вибріхуючись, — не помоглися: довелося і войтові, і бурмістрам та райцям та лавникам, всім урядникам магістратським, за власні вини одбуваючи, піби покутувати й історичні гріхи й свої, й предків своїх.

А покутувати і перед рідним містом, і перед рідним краєм було що: то-ж вони, хоч і як піби те право магдебурське шанували, як ним пишалися і як за нього трималися, то-ж вони похопилися «для папства великого, для лакомства нещасного», пішовши проти посполитого добра, права — права і справедливости, стати в допомозі, — нехай не-свідомо, нехай того й не розуміючи! — тим, хто, вбивши попередю душу, лагодився тепер лоховати на віки й саме ветхе деньми тіло отих «старожитних прав та вільностей»...

**
**

І от, таким побутом од тієї мійської республіки, з певними рисами імунітету проти державної зверхности, з того за малим же *status in statu*; яким Київ колись прилучився до держави Московської, zostалися тепер, по двох віках самі хіба порожні форми: од давнього справді, як дотепно зауважив ще Ф. Лебединцев, лишилися «пустые ярлыки», що на них написано було назвиська колишніх урядів, та «простыя пѣшки», що в них повернулися визначені ними урядові особи.

І саме тоді, коли право магдебурське втратило реальну силу, коли автономний організм Києва, роз'їдений внутрішньою хворобою, що його виснажувала, та розхитаний боротьбою з зовнішніми силами, які на нього напосідалися, звівся на саму кволу тіль, — саме тоді, тоді й правительство поставилося гостро й рішуче.

На той час — панування імператора Миколи I — вступила нарешті викристалізуватися російська державна ідея, знайшовши собі певну формулу — оте «православ'є, само-

держаніє, пародність». То-ж слід було, з погляду Москви, загладивши де-які що-до цього огріхи минулого, а надто листкої й иноді нерівної в тій царині подітки найближчих попередників — Павла та Олександра, які виявляли прихильність до тих, мовляв, «конфирмованных привилегій» і розійшлися де в чому з давніми московськими традиціями, — слід було поробити з неї, тієї формули, практичні висновки.

Що-до України, то Микола I гадав, що настала вже на-решті пора «въ согласность распоряженіямъ блаженныя памяти императрицы Екатерины П» вивершити ту справу «возсоединенія», що її так завзято провадила його бабка, прийшов час, мовляв, «довершить сляніє». Повстав суцільний план, метою якого було, як то видко з інструкцій київському генерал-губернаторові Бібікову, досягти, щоб ці землі стали «душей и тѣломъ возсоединены съ Россіей». Та маючи виразно окреслену мету, що її оце допіру ми зазначили, тодішне правительство ясно уявляло собі й способи, якими треба до справи братися, добре бачило той шлях, йдучи яким найлегше й найпростіше досягти свого.

А ті способи були: «знять иноземія наслоенія» з України й привернути цій «искони русской землѣ чисто русскій характеръ». Здавалося, процедура не складна й не трудна, прямолінійно проста: тільки — зняти й привернути та й все! На які ж елементи можна було спертися, розпочавши те діло?

Бо коли на реалізацію першої половини того плану — негативної вистачило б сил самої адміністрації, якій не трудно було тими засобами, що були в неї в руках, зруйнувати старі, оті, на московське око, «иноземныя» форми життя; то на те, щоб виконати другу — позитивну, тоб-то сотворити на місці знищеного «иноземнаго» нове «чисто русское», на оту творчу роботу треба було активної допомоги певного й до того не малого числа людей з ширших громадських сфер. Де-ж їх узяти?

Місцева людність, що офіційно визнавалася тепер за «русскихъ» і що то ніби в її інтересах витворено оту всю систему, була на те нездатна, а до того й сама непевна. Чи геть чисто вивітрився з неї давніми віками отой «искони русской духъ», чи так глибоко вкорінилися вже в її чужі

впливи, чи простісенько вона й справді була не тим, що хотілося зробити з неї урядові, — так або інакше, поклада-тися на неї не можна аніяк. Сама бо та людність, не маючи, видно, жадної охоти признаватися до тієї офіційної народ-ности «русской», не то не йде на зустріч бажанням прави-тельственным, а ще й, навпаки, виявляє прихильність до тих «фальшивыхъ и имъ несвойственныхъ республиканскихъ мыслей», до того «развратнаго міфнія», по коєму вважають себе за «народъ совѣтъмъ отличный» її таке пише. Скільки клопоту завдали ще урядові оті «умоначертанія прежнихъ временъ»! Скільки мороки мав він, і то не з самою лише свідомою інтелігенцією, цією сіллю землі далє — і то най-характернїше — з поневоленими, темними, себе несвідоми-ми народними масами на Україні!

Пригадаймо тільки Кирило-Методієвське Братство з його автономно-федеративною програмою, яко висновком з пашого недавнього минулого. Пригадаймо оті глибокі й міцні ще тоді у простого народу традиції козацтва й давніх прав, що з такою силою прокинулися на Лівому боці року 1830-31 під час формування козачих полків кн. Рєппиним, а Пра-вому — пізнїше, року 1855 за Кримської війни в Київській козащині. Масовий вияв тих традицій історичних в нашому народі на Лівобережжі й на Правобережжі не по малу налякав уряд і він ужив для викорінення їх надзвичайних, радикальних засобів: примусове переселення українських полків з Полтавщини та Чернігівщини тисячами на Кавказ, утихомирення отієї «козащини» на Київщині збройною вій-ськовою силою.

Отже, так чи інакше на ту місцеву людність не було чого рахувати. І звідси — та нагальна й конечна потреба в масі нових людей, що мали, обсадивши ті здобуті позиції, визволені од «иноземныхъ наслоєній», а разом з тим позбав-лені й колишніх хазяїв, створити в краї, де не було для того ґрунту, «чисто рускій» елемент, на який можна з пев-ністю покластися. Йх, тих потребних людей, могли постачити тільки «коренныя губерніи», тоб-то центральна, справжня Росія. А щоб забезпечити й зміцнити ту еміграцію з Мос-ковщини на Україну, надано було щедрою рукою всякі при-вілеї й полегкості тим руським чиновникам, поміщикам, кра-марям, які наважилися взяти на себе місію культуртрегерів

і русифікаторів, що для них зливалися до купи політичні й національні інтереси держави з особистими економічними вигодами.

Та коли на Україні часи Миколи I, та які, до речі, припав і безславний кінець ще одного уламку нашого минулого — задунайської Січі, були взагалі часами радикальної ліквідації останніх одгуків української автономії — одміна Литовського статуту то що, — дбайливого виривання з корінням запізених ремінісценцій гетьманщини, старанного затирання всяких слідів минулого, то надто інтенсивно повинен був іти той процес на Правобережжі. Згадати хоч би «возсоединеніє уніатовъ», — де завдання для тих, хто переселив в життя план цілковитого з'єднання краю з імперією, ускладнилося й загострювалося, бо боротьба йшла не з самими споминами про минуле та пережитками його серед українського населення, але й з реальною ще тоді силою польщизни.

Отже, само собою за тих часів не могло вдержатися й право магдебурзьке. Тим паче, що воно було не бажане централістично-бюрократичній державі і своєю ідейною суттю — отим принципом мійської автономії, і своєю практикою, що як не як, а утруднювала таки до останніх часів адміністративному механізмові та його ідеології доступ у деякі найглибші щільні народнього життя; далі, те-ж таки право, виділяючи Київ та інші міста на Україні; що ним користувалися, з решти російських городів, своїми обмеженнями для зайдів, своїми оригінальними формами, що вдержалися аж до останку, ставало на перешкоді отому «слиянію». Надто, що в загальному процесі його, отого «слиянія» Київу власне мала припасти не аби-яка роля й саме на нього покладалися великі надії. От як говорить про це вчений автор книги «Кієвъ и университетъ св. Владимира при императорѣ Николаѣ I. 1825-1855.»: «Київ мав зробитися центральним пунктом адміністрації, завдання якої низка заходів, що повинні були зняти «съ искони русскаго края инопоземныя наслоенія»... Вкупі з тим конче треба було підійняти значіння Київва, висунувши його наперед, як «мать земли русской», й зробивши одним із кращих городів імперії» (ст. 23, 25)... І справді, скільки у зв'язку з виконанням тієї програми енергії й уваги присвятив Київу імператор Ми-

кола І. Віп, створивши з нього систематичними на протязі багатьох років зусиллями власними і Бібікова та прісних видатний адміністративний та культурний російський центр, полишив по собі цілу шизку монументальних будишків, серед яких своєю грандіозністю визначається Печерська кріпость. Та не саму ту стратегичну фортецю збудував він, — він створив з Київa ще міцнійшу цитадель обрусіння.

Перша вже перестарілася й втратила проти сучасности свою силу, а друга ще стоїть твердо й непохитно. Чи на довго?

Виходить, що за нового радикальнійшого курсу урядової політики «на окраинах» треба було конче сподіватися й кінця магдебурському праву: його скасування — питання тільки часу.

То-ж не диво, що коли княне, того всього навіть не передчуваючи, звернулися до молодого царя з проханням звичайним про затвердження привілеїв і видавня для повсякчасного вжитку магдебурського права, то ніби в одповідь на те Микола на аудиенції, данній 1. УІ. 1830 року урядникам магистратським, звелів: «костюмъ или мундирь, издревле членами магистрата сего употребляемый, старого польскаго покроя отмѣнить и употреблять онымъ членамъ мундирь російскій» (Иконниковъ. Киевъ, 1654-1855. Очеркъ сго исторіи. К. 1904, ст. 157). Мусіли реестрові, покидавши старосвітські жупаки та черкески свої, — бо той «издревле употребляемый костюмъ», що видавався цареві «старого польскаго покроя», справді був, як побачимо далі, національним українським історичним убранням, — повбіратися в нові мундіри. І хто його зна, може де-хто з них зробив це й залюбки, бо неначе згідно з старою, давно вже випробованою московською практикою, що добре знала, на яку принаду найлегше спокусити «малороссіянъ» і як привернути до себе серця їхні, — мундіри ті й цього разу були «присвоенные дворянскимъ чинамъ» (Кіевскія лѣтописныя замѣтки ХУІІІ и ХІХ вв. «К. Ст.», 1884, ІУ, 692).

То був початок. Польське повстання та його одгуки на Україні й зосібна в Києві, що їх де-які сліди дійшли й до нас, були тим стимулом, який прискорив переведення в життя звісного нам уже плану. І в тих жвавійших заходах біля ліквідації старовини й самотности, що розпочалися з року

1831, представникам влади прийшла поміч з того боку, з якого, здавалось би, не можна було її сподіватися: копати могилу отим засудженим на смерть правам і привілеям своїми власними руками допомагали кияне, саме ті з них, що мали стояти на варті своїх хартиї стародавніх.

Оті печувані зловживання й розпочате в тій справі слідство дали урядові давно бажаний потрібний привід поздирати старі «сигнатурки» і, замінивши їх на нові «установленнаго для всей імперіи образца», наліпшити ті уже на нині, відповідніші «ляльки». А зробити це саме зараз і легко й дуже зручно, бо навіть тих «ляльок», старих і нема вже: їх усіх, заплутаних у тій ганебній справі, указ сенату 10.УШ. 1834 скинув з урядів. Момент надзвичайно зручний.

Не міг не розуміти того й генерал-губернатор Леванов, за ініціативою якого вкрай скасовано було в Кіїві магдебурське право й замість нього запроваджено «общее городовое положеніе імперіи». Зроблено було то найвищим указом сенатові 23. XI. 1835.

«Въ особомъ нашемъ вниманіи къ благосостоянію града Кіева, — писалося в тім указі, — желая всемѣрно способствовать успѣхамъ населенія его и промышленности, признали мы нужнымъ обозрѣть въ подробности настоящій порядокъ его управления. Изъ свѣдѣній по сему намъ представленныхъ и въ государственномъ совѣтѣ подробно разсмотрѣнныхъ удостовѣряясь, что сей порядокъ не соотвѣтствуетъ существеннымъ выгодамъ города и что права, пѣкогда ему данныя и на первый случай впредь до разсмотрѣнія подтвержденныя, одни давно уже сами собою прекратились, другія же въ теченіи времени и съ перемѣной мѣстныхъ обстоятельствъ, измѣняясь въ ихъ дѣйствиі, обратились во вредъ и отягощеніе цѣлому составу городского общества, признали мы за благо, согласно мнѣнію государственнаго совѣта, постановить: 1) для управленія городскихъ хозяйственныхъ дѣлъ учредить въ городѣ Кіевѣ, по примѣру другихъ городовъ, на основаніи городского положенія, городскую думу. 2) ... 3) Освободить городское общество отъ содержанія городской стражи (2000 чел. пѣхоты и 500 конницы, съ артиллеріей), какъ отъ повинности для благоустройства города, по настоящему его положенію, безполезной. 4) Распространить рекрутскую повинность на

всѣхъ мѣшанъ, приписанихъ къ городу, послѣ ревизіи 1782 г., со старожилыхъ взыскивать по 1 т. р. съ каждаго слѣдуемаго съ нихъ рекрута. 5) ... (Іконніков, о. с. 165-166).

Цей указ розвіяв нарешті ту бліду тінь од колишньої автономії, що забарилася була на цім світі. Він був ніби некрологом магдебурському праґу, некрологом, написаним з певного погляду, та про те талановитим. Ми навмісне навели уривки з його *in extenso*, щоб недоладнім перекладом не зіпсувати своєрідної краси ориґіналу, не понизити тону, що «*fait la chanson*». Невідомі нам, на жаль, автори його поставилися до свого завдання сумлінно й старанно й добре розумілися на справі. Про це свідчить той блискучий діагноз становнища права магдебурського, що подають вони, наводячи результати тієї еволюції, яка одбулася з ним. Про це свідчить і те, як ґрунтовно доводять вони конечну потребу його скасування; і те, які щедрі вони на мотиви і як по-між них мистецькою рукою на покуті посажено благо народу — оті «несоотвѣтствіе существеннымъ выгодамъ города», «вредъ и отягощеніе цѣлому составу городского общества». В тих словах знову забреніли старі, знайомі нам поти; почувся неначе дух Катерини, що так само, заводячи свої порядки на Україні, ніби-то дбала про добро посполите й обіцяла, касуючи рештки автономії, «о благѣ его, малороссійского народа, попеченіе учинить». Та так широко й чуло розводячись про те благо народне, — вони дуже влучно для себе обминають історичні причини того занепаду права, бо-ж не випадало їм говорити про те, як уряд сприяв тому й *manu propria* допомагав; до речі, мовчать вони й про ті мотиви, що впливають з відомих уже нам замірів державної політики, якій оті «иноземныя наслоенія», що про них зараз анічирк, пекли, стаючи на перепоні обрусінню, очі; добре роблять вони, що, говорячи про бажання «всемѣрно способствовать успѣхамъ населенія его и промышленности» та про «существенныя выгоды города», дипломатично не згадують, про якої власне групи людности інтереси вони дбають, чийм власне сприяють вигодам. Оте; «якої»? «чийм»? — тоб-то на чію користь мав вийти той акт, що про нього ми поки-що можемо робити тільки свої припущення на підставі того, що вже знаємо про основну мету й найближчі завдання московської політики

на Україні, — докладніше виясняться нам, коли пізніше під ті «х» («єго», «населенія», «цѣлаго состава») підставляться певні величини. Ми трохи далі побачимо, к о м у найбільше стояло на заваді магдебурське право в Києві і х т о з його скасування скористувався й виграв... Коли ми перейдемо до окремих виразів, то їх навіть побіжний аналіз, хоч і виходить ніби трохи не на користь ґрунтовності історичних знаннів авторів та щирості їх демократичних замірів, все-ж говорить про вправне й метке перо, з яким не сором було вийти на люде в поважній справі. Ті справді, де-які з тих виразів такі гарні, соковиті й сміливі, що достойні, на нашу думку, зайняти своє місце поруч з іншими перлинами з відомих історичних актів. Візьміть хоч би оте: «права... на первый случай, впредь до разсмотрѣнія подтвержденныя»... Дарма, що той «первый случай» розтягся аж на 231 год, а черга на те «разсмотрѣніе» прийшла допіру року 1835. Дарма, що виходить якомсь незручно з авторитетом тих високомонарших грамот, що протягом двох віків підтверджували ті права. Або оте — на выгоду людности «освободить», пеначе од якого лиха... од права мати свою збройну силу, чи оте «распространить», як благо яке, повинність, та ще й тяжку — рекрутчину...

Та звісно, не про благо й вигоди того міщанства ходило тут, і не піклування про добробут викликало той акт. Інше його джерело.

«По суті, — каже новітній дослідник історії Києва проф. Іконніков, — переміна, що зайшла в житті Києва була результатом повільного процесу об'єднання південно-західного краю з «коренними» частинами імперії, при чому події 1830-1831 років, які торкнулися города, не могли не мати свого впливу на загальний хід цього «сліяння» (о. с. 172).

А ми б з свого боку тільки до того додали, що та переміна то синтез двох процесів: зсвішнього й внутрішнього — політичного нагніту й соціального розкладу.

Так чи инакше, а сталося. «Прародительская его императорскаго величества вотчина», — як писав з цього приводу проф. В. Шульгин, — позбулася свого середньовічного готичного устрою: колишній магістрат, рівний палатам і безпосередне підлеглий сенатові, переминівся на городську думу, поставлену в залежність од місцевої губерніяльної

влади; місце войта заступив городський голова; зникли давні ратмани, шафарь, лавник і інстигатор; зникли товарищі Золотої Корогви разом з цеховою миліцією; зникли паради на Водохреща і Маковея, коли та миліція кольоровими кунтушами та порожніми стрілами з гармат і рушниць виявляла свою давню войовничість» («Кієвъ и Университетъ», 27).

Зникли... а разом з ними зникла й сторінка яскрава, що малювала звичаї й побит старого Кієва та його славетних міщан; сторінка, позначена самобутністю й оригінальністю, сторінка, на якій печать духу епохи, її настроїв і переживаннів... Нас жаль живий, невимовний жаль бере за серце, що ту сторінку видерто з книги нашого минулого.

Нам жаль та що з того? Не вернеться... і самі ми знаємо, що марно повертати колесо історії назад...

Магдебурське право оджило своє й одійшло в минуле... На те склалося багато причин, і раніше чи пізніше, а повинно було зникнути й поступитися новим формам життя те, що оджило своє й прийшло до природнього кінця під впливом внутрішньої хвороби, розкладу й занепаду та під намаганням тієї зовнішньої сили, що вела до повного змозі з'єднання краю з імперією, сили, що до нестями вперто затирала найдрібніші сліди й забутки самостійности та оригінальности... повинно було вмерти те, що йому на чолі вибито було страшну печать смерти... Правда, той природній кінець — одним такий страшний і небажаний, а другим такий сподіваний, — трохи прискорили обставини, що на зле тому праву склалася. Та тільки, трохи прискорили. Сталося б те трохи пізніше, а все їдно — сталося б.

Ми й самі знаємо вже, що на той час з права магдебурського зоставалася одна фікція. Була, правда та фікція користна жменці олігархів, але масі поспільства вона нічого не давала і з її одміною воно нічого не тратило. Виходить, ніби йому, тому поспільству, чи є те право, чи нема, до того байдуже.

А коли так, коли справді було скласовано саму фікцію та до того ще таку, яка не обходила пародньої маси, — тоді у Кієві, зауважимо, суцільно-національної української, — то ми ледви чи помолимося, як подумаємо, — а priori на те у нас єсть підстави, — що та одміна повинна б була пройти в нашій столиці непомітно...

II.

А про те, коли тоді-ж такі в-осени одбулася сумна церемонія і одної неділі вранці скликаним через поліцію реєстровим та цеховим, які на тому похороні ще раз пошуквалися в лави, щоб оддати останню пошану праву, під яким жили вони віками й яке оце допіру зійшло з світу, пачитали той указ, — застогнав справді Київ з туги.

Далекі хвилі тієї туги, того глибокого вражіння, того гіркого лементу, що викликала прикра новина, того ніби несподіваного шелесту, розголосу й болючої сенсації, що наробила в Києві вона, — ті хвилі дійшли й до нас.

Вона вразила й пригнітила киян. Не розуміючи вони того довгого й складного процесу, що мав наслідком своїм скасування права магдебурського, ані політики уряду, якому та автономія ставала на заваді в його заходах, — шукали, як звичайно, винних.

І серед запізненого каяття, бідкання та вболівання, що самі через недбальство «прогуляли права», в поспільстві чулися гострі нарікання на останнього воята Кисілевського: голос народній обвинувачував «Кисіля», що він «продав пра-за за гроші». І оте обвинувачення, хоч і безпідставне, бо коли справді на Кисілевському, як і на других представниках київського патриціату тогочасних і переднійших була вина, — а була вона й до того ще й не мала, — то полягала вона че в тому, в чому добавали її сучасники, оте — обвинувачення характерне вже само собою, як показчик тієї атмосфери морального занепаду, в якій жив Київ останніми роками права магдебурського.

Та разом з тим ширілися й інші чутки, що зв'язували скасування стародавніх привілеїв з тодішніми політичними

подіями й планами і в них шукали причин тієї переміни, яка раптом зайшла в житті Києва.

Озвалося тут польське повстання років 1830-31, що прискорило, як ми вже знаємо, ліквідацію забутків давнини на Україні.

Не в самій літературі, але й в політиці польській виразно зазначилася тоді була смуга козакофільства. Мрії одбудувати козаччину — фантастичну, польську, і через неї, популярну в широких масах, притягнувши до себе народ український, вкупі з ним домагатися політичної незалежності Польщі, вабили до себе не самих численних вигнанців, одірваних од рідного ґрунту й засліплених отією ідеєю, але й заможніх панів на Україні. Люде, що народилися й зросли на Україні, еднають свою любов до Польщі з теплою симпатією до рідної землі і ліпшу долю їй сподіваються знайти там, куди вєде ієсал ієсторичної ojezuzny. Ієсторичні фантазії переплуталися з реальною політикою. Школа, яка надії свої покладала на народ український, повинна була вжити заходів, щоб критичного моменту привернути його до себе й використувати для своєї справи.

Одні з визначнійших і запальнійших діячів того напрямку відомий Садик-паша, чи колись Михайло Чайковський, подає нам в своїх споминах таку політичну версію. Він, нарікаючи на нерозуміння здебільшого поляками власних вигод, що вимагали найтіснійшої спілки з місцевою людністю, говорить таки про «двох людей, які з політичної мети намагалися зійтися з київськими міщанами» («Р. Ст.» 1896. III. 634); наводить прізвища польських поміщиків з околиць Києва, що були з ними в «досить близьких зносинах» (ib). І ці заходи не пішли на марне. «Тут, — говорячи про Київ того часу, пише Садик-паша, — припускали можливість повстання, дбали про те, щоб умовитись, порозумітись; ці настрої надто помітні були серед київських міщан» (633)... Серед киян панувало таке оживлення, якого мені ніде не доводилося бачити... Міщане пишалися своїми шляхетськими правами, що їх одержали вони од Болєслава (sic) і мало не за кожним словом приказували: ми те-ж польські шляхтичі. Народ з захватом згадував часи козаччини й гетьманства. Мійська миліція творила з себе озброєну народню силу. Сила та була не велика числом та велика своїм запалом. Поляки того

не розуміли чи не хотіли розуміти» (634-6)... Оповідає він далі про агітацію серед київських міщан, які жваво взялися організувати миліцію. «Київські мешканці говорили, що город виставить до тисячі двохсот людей верхи» («Р. Ст.», У, 405). Все це скінчилося на тому, що «в Києві почали арештовувати й висилати, а в результаті охота, яку виявили кияне пристати до повстання, була причиною цілковитого скасування мійської миліції» («Р. Ст.», УІІ, 376).

Правда, Чайковський належить до тих авторів, буйна фантазія й ентузіазм яких примушує багато де-чого з того, про що воєни говорять, приймати *cum grano salis*. Ми й не думаємо, що той малюнок, який подає він оце, цілком одповідає дійсності. Але коли й одвіяти дбайливо на току критики легку полову непевних подробиць та власних сподіванок Садикових, що здавалися йому такими близькими до здійснення, — то все-ж зостанеться щось — і не мале, а власне характеристика настроїв киян того часу і вказівки на зв'язок, на жаль, досі до ладу не вистежений і не вияснений, що існував по між поляками, які готувалися до повстання, і деким з київських міщан, які їм сприяли, і нарешті сумні наслідки того для Києва. Не з повітря ж він узяв саму основу свого оповідання. Про це ми довідуємося й з другого джерела. Ось як про ті-ж події на підставі родинних переказів, стверджених посвідченням сучасників, оповідає внук останнього войта київського Іван Кисілевський, в сім'ї якого ще недавно переховувалися документи про останні роки життя магдебурського права в Києві, документи, на жаль, і досі не надруковані.

«Під час польської кампанії року 1831, скористувавшись з пропозиції київських міщан, уряд попустив їм зайняти караули в Києві й заступити регулярне військо, що подалося на театр війни. Але незабаром киян вразив несподіваний наказ Петербургу: тим наказом київські міщане усовувалися од виконання гарнізонної служби в Києві. І саме в той час мого діда, тодішнього войта, через фельд'єгера, раптом викликали («вытребовали») до столиці. Там вияснилося те, чого не розуміли кияне. В польських газетах було надруковано, що війт Кисілевський, занявши своїм військом київську цитадель, поставив піби на її валах польський прапор й дождає приходу поляків. Особистих пояснень мого діда було

досить, щоб переконати, кого слід, що чутки, розповсюджені польськими газетами, безпідставні. А про те киянам уже не йняли віри й не дозволили знову зайняти мійські військові караули» (уже не було возвращено довѣри по занятію городскихъ военныхъ постовъ) («Заря», 1882, 115).

В цьому варіанті ті плаші, що з їх де-якими слідами ми вже познайомилися з уст Чайковського, виростають в цілу легенду. І легенда та, — мала чи не мала вона під собою реальний ґрунт, — а практичні наслідки, як доводять останні слова Кисілевського, викликала таки зараз. І сама вона, нехай тільки легенда, характерна й цікава. Але увагу нашу привертає вона до себе не тим дрібком правди, що захований в її, як в кожній легенді, не самим тільки тим, що під її фантастичними узорами певне єсть, — нехай поки-що не вияснена, — фактична основа: оті надії поляків на поміч киян і зносини де-кого з міщан з повстанцями. Цікавіший нам самий ґрунт, на якому виростили такі легенди. Нам здається, що сама їх можливість в той час і правдоподібність, яка викликала навіть репресивні заходи начальства, — по-за фактичною основою, як що така була, — заснована на двох підвалинах: непевності з політичного й національного боку людности на Україні та неймовірності уряду, що з неї випливала... Непевність народу й неймовірність уряду — то-ж одні з найхарактерніших рис епохи. Нагадати тільки, що то був час, коли доліру несподівано опав прибитий завчасу морозами під жалким вітром з півночі цвіт українського масонства з його потайними зріями... Час, коли козачі полки з Чернігівщини та Полтавщини несамохіть лагодилися в далеку дорогу на Кавказ, а на Правобережжі серед селянства, одуреного обіцянками Остен-Сакена, довгими роками зростали й уперто шпирлися чутки, що ось-ось має прийти на чолі польського війська вел. кн. Констянтин й «визволить своє добро од напів та москалів, давши людям землю та волю»... (Юго-З. край, 10). На народні симпатії покладатися не можна, — це вже ми знаємо. Коли навіть пізніше, року 1841. по десятилітній інтенсивній та систематичній ліквідації самобутньої давнини, мусів Д. Бібіков, пишучи цареві, визнати, що губернії ці «не совершенно еще русскія», що «масса народа, около 4-хъ миллионѣвъ, не можетъ по сіе время даже развить здѣсь началъ русскаго духа» (Юго-З. край, 105); коли

навіть пізніше, в небезпечні хвилини не було певності, за ким піде народ — за урядом чи за панамі, — то що вже й говорити про 30-ті роки! І справді, Україна тоді непевна.

Звідси ті страхи сепаратизму, що вбачилися всюди, страхи, жертвою яких вправ кн. Рєшнин. «І коли, — пише пр. Єфименко, — кн. Рєшнин, «чистокровний рускій вельможа», цілком одданий урядові, міг накликати на себе такі дивні підозріння, то якими непевними повинні були здаватися козаки, що щирістю та готовністю на жертви доводили прихильність до старих прав і вільностей (II. 366). Непевні селяне, непевні козаки, непевними, звичайно, видавалися урядові й княне, надто горді своїх привілеїв, такі свідомі свого права... Звідси та легкість, з якою уряд повірив тій байці про київську цитадель та польський прапор, звідси раптовий арешт войта й подорож його з фельд'єгером, звідси й заборона княням самим стояти на варті в городі й фортеці; звідси кінець мійської миліції, бо цього разу вона в-останнє фактично виконувала свої обов'язки — стерегти рідне місто. Й одколи вона та миліція в результаті тієї історії повинна була поступитися тим регулярному військові, то хоч і жила ще п'ять год, та останні часи повернулася вже в чисто церемоніяльну.

Отже, уряд княням не йняв віри. Це факт. І цей факт, як висновок з усього передійшого, вводить нас в настрої київських міщан... «Народ з захватом згадував часи козаччини і гетьманства», — тепер ми бачимо, що то в Садики не фраза порожня, а справжній одгук тодішнього життя. Бо коли й взагалі на Україні ідеї козаччини були ще тоді такі живі й популярні, коли ради них народ тоді йшов і йтиме ще пізніше на жертви і жертви тяжкі, то тут в Києві на тлі загальних українських настроїв, нам уже знайомих, ще виразнійше виступає міцна й глибока історична традиція, до того ще жива аж до останнього дня...

Нам, що розгубили перлини традицій, що стратили живий зв'язок з минулим, що порвали навіть ту нитку, яка єднає нас з колишніми поколіннями, — може ті настрої зладуться й дивними. Та невже вони, тодішні княне, такі піби близькі до нас часом, — бо й справді, що таке якісь 70 років? — такі безмежно далекі духом?

Щоб зрозуміти їх, оті настрої, треба згадати минуле,

треба на хвилину зректися сучасності, підійти ближче до тієї епохи, перейнятися її духом. А коли ми не здатні зробити цього, то слід хоч пам'ятати добре одне: що кияне сучасні й кияне 30-их років XIX віку -- то різні люди; що київський мішанин тих 30-их років, — нехай ми докладніше з ним не знайомі, нехай не знаємо навіть до ладу його настроїв, -- ближчий до гетьманщини часом, правом, традиціями ніж до нас... Його симпатії в минулому: одвічні привілеї йому любі й дорогі, їх він цінить, за них іде він на жертви... Бо-ж чим, наприклад, була для простого міщанства, як не жертвою, яка одривала його від щоденної роботи задля шматка хліба, хоч би ота організація миліції, що добровільно складала на себе тягар гарнізонної служби в місті, не даючи замість того ніяких вигод. Адже оте військо, організоване «изъ собственного пожеланія», -- складалося, нагадаємо слова одного з указів кінця XVIII віку, — «изъ людей ремесленныхъ и промышленниковъ, обязанныхъ рукодѣліемъ доставлять семейству своему пропитаніе, но они пользу государственную предпочитая собственной, приучились къ правиламъ обороны и были во всегданней готовности къ оной» (Сенату, 3. IV. 1797 г. — Закревскій, рукописний додаток його до ст. 114). А як що кияне так цінили й шанували права свої, навіть такі, через які мусіли одбувати повинність і повинність не легку, то, само собою, не могло їх глибоко не зачепити, не зачепити за живе, коли ті права у них одіймають. Нехай не спроможні вони на активний протест, але їм не байдуже: адже розуміли вони, що тратили...

Глибоко зворушило князя несподіване для них скасування магдебургії: звідси ті обвинувачення, чутки, легенди, скарги, жалі й плачі, що мали своїм джерелом ширю любов, замишування й прихильність до минулого та тогочасні симпатії й настрої київські, яких далекі хвилі докотилися й до нас...

* *
*

Живі зв'язки з академією, тісніші зносини Подола з її студентами, — до ролі їх в старому київському житті ми маємо надію колись ще повернутися, — неперервані літературні традиції, оті може ледві-ледві помітні течійки, що й в запліснявілих мурах школи, прибитої всякими реформами й

одірваної од життя, пробивалися під кригою офіційальної науки, ще з минулого століття; літературна спадщина ХМШ віку, що зберегла популярну сатиричну віршу й зав'язі нового нисьменства народнього, що де-далі розвиваючись озивається й в Київі, — все те викликало на світ Божий з глибин народнього духу місцеву творчість, нам невідому, бо заховалися хіба де-які уламки її, як от сліди віршу про те, що «Левашов весь город розчухрав». Все це може й дало тим настроям київським, що їх ми окреслими вище, певну форму. І не диво, після того, що ми вже знаємо про тодішні київські обставини й внутрішнє життя, що до нас дійшов з того часу «п л а ч к и я н». Твір той, вийшовши з-під пера магістратського писаря, вдарив по живій струні міщанської душі: він здобув собі широку популярність і зберігся до наших часів в двох відомих нам редакціях.

Автор, подавши малюнок сумної церемонії самого скасування права, з якої ми почали цей розділ, виводить перед наші очі добре відомі киянам постаті Мажного й Хотяновського, що стояли на чолі міліції підчас церемонії переказує знайомі вже нам, поширені тоді серед міщанства обвинувачення Кисіля й ставить питання, яке цікавило й хвилювало всіх у Київі, —

А хто-ж буде головою?
Й зараз таки дає на це одповідь: ,
Це не з простих, а надутих,
Да із руських з бородою.

Себ-то цап, приїзжий з Тули,
Чи то з Брянска, із Дібров,
Що лив колись пушки й кулі?..
Чи заводчик Ходунов,

Той, що свічки виливає?
Мій кум його добре знає.
Отже, братці, ви збрехали:
Йому, кажуть, відказали.

Тепер другий поступає, —
Сам пазначив Левашов, —
Що багацько грошей має,
Підбережний Дехтерьов.

Да їх кодла щось чимало.
Відкиля-ж то? — Із Калуги.
Щось добра у нас не буде,
Зададуть тепер потуги,

Да й ще в Тулі всі згоріли,
А Калуга розвелась:
Перелізуть до нас сміло,
Тут артіль їх завелась;

Поставають всі панами,
Хоть і в патлах, з бородою,
Хто де швендяв з калачами
То тут буде головою.

Заведуть козине панство,
Забовмочуть мов козли,
Нас повернуть у підданство,
А будинки до казни.

Старожилнх годі знати
Й Золотую Корогву, —
Пора муштри забувати
І парадную гульбу.

Всіх, здається, порівняли,
Хоть черкеску покидай;
Коли права прогуляли,
То і войско забувай.

Кнй рушницю і лядунку.
Що то скаже Пилипон?
Цей завдасть нам нишу думку,
Як поставить свій закон,

Да такий же крющковатий,
Що і біс не розбере,
По крюкам навчить співати,
Аж по серцю подере;

І таке дасть просвіщення,
Що в Парижі не чувать,

Цей покаже наставлення,
Як у лапгах гарцювать.

Всі поробляться панамц,
Не вгадаеш і попів,
Бо змішавшись із жидами,
Всі похожі на цапів.

Треба нам вже не голити
Ні борід, ані усів,
Да і патли запустити,
Щоб походить на цапів.

Доброго здоров'я, голодриги,
Поздравляю з четвергом,
Це втяли ми не до шмиги
І zostались з багатом!..

Пропили права не в дяку,
Кисіль в карти прогуляв,
Чи проїли на кульбаку
Да й самих їх дідько взяв.

Ні, не взяв їх, вони цілі,
Тільки в дурнях zostалнсь,
Да щось цупко заговіли,
Мов від хрїну подалнсь.

А ці з пузом, да без грошей —
Ото мабуть багачі!
Де там! — тільки прудять... (воні)
Да лежать все на печі.

Вража б мати їх пізнала,
Чого вони з нас хотять,
Що їх тільки тут напхало
І як галич к нам летять.

Жидів, бачиться, не стало,
А кацапів ватажок;

Тих з десяток розхвталю,
А цих скликав біс в ріжок.

Повітря на їх немає,
Не бояться і чуми,
Де б не вирвався, к нам тікає,
Без сорочки, без суми.

Де вже хочеш добра ждати
Там, кацап де завітав,
Кидай жінку, кидай хату,
Куди очі, та й чухрай.

Замутила вража сила,
Мабуть кара і на нас,
Все до щенту погубила,
Годі! вже ввірвався бас...

Наварили горщик каши.
Да не вмiли виїдять,
Прогуляли права наші,
Москаль буде панувать.

Дуже, бачиться, негожа
Оця штука для киян,
Це багацько щось похоже
На ісход Ізраїльтян.

І хоч з тих часів, коли од старого, струхнявілого пня старосвітської України знялися й процвітали молоді пагонці літературні й громадські, з часів, коли національна свідомість, що знову прокидалася, шукала собі ґрунту в минулому, дійшла до нас тільки далека, неясна луна, але, на щастя, зберегла вона нам, як бачимо, цікавий літературний пам'ятник епохи, її духу, її настроїв...

Та зараз цікавить він нас найбільше як свідок історичний: отже не самий шелест, сенсацію, неясні чутки, здогади й паралелі викликало скасування права магдебурського в Київі: перед нами плач і жалі за ним і то жалі народні. Народні, — так, бо про це говорять нам і мова того твору — українська, і зміст, близький і зрозумілий простому міщанинові, і той виразно зазначений демократичний характер його, що,

виявляючи неприхильність до патриціату тодішнього, роля якого викликає хіба слова осуду та глуму, малює подію з погляду міщанської маси, і отой тон оповідання, зовнішне вульгарний, що єднає сатиричне відношення до власних хиб міщанства, на якому й самому значеє частина вини за ту катастрофу, з теплими мотивами широго жалю й туги за втраченими правами; і оте ясне почуття — в формах тогочасних — національної одрубности, що проходить червоною ниткою через весь вірш, викликаючи в автора саркастичні поти; і широке нарешті його росповсюдження в Київі...

Звідси, — з того факту народнього плачу й жалів — виникає питання: коли право магдебурське — сама фікція, як ми оте бачили ранійше, коли з його скасуванням тратила щось реальне сама хіба олігархія, то чому тужили, через що плакали, за чим побивалися й жаліли взагалі кияне?

Виходить, було майбутє щось в старім ладі — і крім історичних традицій та давніх симпатій, якими самими тільки ми й можемо поки-що пояснити собі оте голосіння, оту глибоку тугу, — було щось, їм зрозуміле, близьке й дороге. Що-ж то?

Одповідь певну на нашу думку ми матимемо, коли, полишивши людям науки та фахівцям правові норми, юридичну й адміністративну практику, економічні відносини, — тут ще багато матеріялу дожидає своєї черги й розлягається широке поле для дослідів, які з часом таки принесуть нам ясний образ нашого минулого, — коли, полишивши те, ми, позбавлені поки-що можливости дати строго наукову й критично перевірену картину магдебургії, підійдемо до питання з погляду рядового обивателя. Як що не спроможні ми схопити саму суть тодішнього життя київського, як що не сила наша ввійти в самий дух епохи, то слід справді спробувати підійти до теми простійше — більше з зовнішнього погляду, з боку побутового — змалювати те оточення, серед якого жив тоді простий київський міщанин, підкреслити те з магдебурського права, що кожному впадало в око, що привертало до себе серця поспільства.

III.

З давнього часу осередком життя київського був Поділ. А одколи московські стрільці та рейтарі розташувалися на Старому городі, понасипавши навкруги його вали, а пізнійше виросла й фортеця Печерська, — в тих двох частинах міста панували нові хазяї: попереду воеводи, а по них генерал-губернатори, — говорячи про Київ, яко однінцю автономну, завжди мали на думці саме Поділ.

Там збилися міщане, «під правом майдеборським живучії». Перебуваючи, як і весь Київ, під крилом Архистратига, що од віку вважався за патрона города, мали вони ще й свій окремий герб — самостріл на печаті майстратській. «Города же Подола, гдѣ жительствоуютъ мѣщане, — писав року 1784 в своїому «Географическомъ Описаніи» поручник Новгородцев, — магистратская печать имѣетъ изображеніе: лука съ тетивой, и называется Куша» (Сборникъ матеріаловъ, II, 126). То була остання цитадель автономії, де хоч давно вже зійшли з світу саме «имя и вѣкъ гетмановъ», збереглися про те ніби за міцним захистом тієї середньовічної зброї — самострілу де-які уламки стародавнього ладу, збереглися й дожили навіть аж до тих часів.

Тут, на Подолі торгували, радилися, судили. І з усім тим, чим жив і побивався старий Київ, злучена була й зв'язана тісно ратуша мійська. Той старосвітський будинок, що з XVII віку стояв на Точку проти Братства, по-між фонтаном Самсона й теперішнім Контрактовим домом, — то живий літопис минулого, то нерв життя сучасного. На ньому позначилися століття магдебурського права; віками збиралося, творилося те, що заховано було в його скарбницях. То-ж не диво, що він такий пишний, характерний і оригінальний! І коли б ратуша та встояла до наших днів, то в їй самій

безперечно мали б ми надзвичайно багатий і цікавий музей, і не довелось би нам по крихті збирати оті вбогі сліди нашої давнини — такої самобутньої й різнманітньої. Мимоволі згадується мені, як сторінка по сторінці розгортається перед очима зацікавленого гостя драматична історія Золотої Праги в готичних покоях її Старомійської Радниці, що на всій їй вибито таку глибоку печать чеської культури. Та на велику шкоду науці, на жаль невимовний наслідком далеким магістрат київський згорів під час страшної пожежі, яка знищила року 1811 за малим не весь Поділ... Не можемо ми повести туди, як у Празі, туриста й показати йому скарби, що ними пишалися предки... Ми б не змогли сказати навіть, що було там в середині, коли б не стали нам у допомозі своїми посвідченнями самовидці.

Підемо ж слідом за ними до стародавньої ратуши. Підемо. Й одразу потрапимо у великі сіни, де на зустріч високим гостям на почесній варті з голими шаблями ставало вздовж простеленого сукна та килимів в ряд аж сім пар реєстрових, а далі — на хорах грали мійські музики. Найголовніше у всьому будинку — то скарбова палата. Але дамо краще слово тогочасній «хронографії». «Скарбова палата чи ліпше сказати, парадня зала, — оповідає невідомий нам автор її, — оздоблена була портретами, дзеркалами, панникадилами, меблями багатими, кріслами й освітлена дуже ясно й благоліпно...». Там таки «у задньої стіни, під правим вікном в ниші переховувався на убранім столику, що покритий був зеленим шкіряним настільником, ковчег з найвищими грамотами» («К. Ст.» 1883, VII, 554), а з другого боку «під лівим заднім вікном, тако-ж в скриньці і на такому ж прибраному столику» лежали привилеї польських королів.

Чи не там же було і те «місце призвоїте войтовське», на яке садовили новообраного «уиривілейованого войта», доручаючи «його милості славетному панові» — «весь мійський і майстратовий порядок»? Почесні гості, як наприклад в-осени року 1781 цесаревич Павло з своєю дружиною, конче одвідували скарбову палату. Тоді в світлицях магістратських видавалися пишні бенкети; там таки одбувалися двічі на рік і традиційні «закуски по церемонії», на які хазяї міста запрошували ясне в Богу преосвященних владик і високопревелебних отців, високоповелительних та пре-

восходительних генералів і командирів, вельможне, панство та міщанство славетне. А звичайно в окремих покоях збиралися й засідали рада та лава. Знаємо ми, що була там судова палата, далі містилися канцелярія та архив, громадський, нарешті, банк, з сумною долею якого ми вже знайомі... А в глибоких льохах заховалася може мійська в'язниця; там десь мав бути й той закапелок, де брали обвинувачених на тортури, але вже в половині ХУШ віку місто, як бачимо з документів, не держить ні відповідного струменту, ані власного ката, як би слід по приписах. У тих таки великих льохах переховувалося майбуть чимало барил та пляшок з горілкою, вином, медом та пивом, що грають тоді не абияку роль навіть в офіційльних відносинах, — оті всякі учти, бенкети, закуски, ральці та дарунки. Принаймні видатки на це займають не останнє місце в городському бюджеті. А чого вже чого, а що битого шкла на згарищах старого магістрату, коли влітку минулого року докопалися до його руйн, знайшли дуже й дуже багато, і шкла непоганого. Ми не знаємо, де саме, але може там таки під дахом ратуші, а може десь поблизу містилася ще одна характерна інституція, саме існування якої переносить нас в далекі середні віки в якесь старонімецьке місто й чимсь спільним в'яже побут українського города з самим джерелом магдебурського права. Один з давніших привілеїв дозволяв магістратові завести «мійську кухню з пивницею». Нам невідомо, коли саме Київ, що здавен залюбки шинкував, скористався вперше з того права, але в другій половині ХУІІ віку ми знаходимо «магістратський трактир». Чи був він тим в житті князя, чим були де-які славнозвісні ратушеві льохи та пивниці Німеччини, — не скажемо, певніше — ні, але що та «кухня мійська з пивницею» здобула собі чималу популярність і що «магістратський трактир» був чи не ліпший в городі на той час, — це ми знаємо: принаймні в ньому в кінці століття перебуває навіть якийсь принц чужеземний...

Ото й всього, що можемо ми довідатися про те, що було в середині магістрату. Не меншої уваги заслуговував і зовнішній вигляд його... Знову доводиться жаліти, що не збереглося якої гравюри або картини з репродукцією того будинку, хоч надія на те, що знайдеться ще щось, і не пропала. Добре хоч те, що він описаний. За допомогою Закрев-

ського знаємо ми, що колишній магістрат київський мав вигляд величний і своєрідний.

А зараз є в нас змога й перевірити те: минулого літа вистежено підвалини будинку й більш-менш можна вже реконструвати його план; він свідчить вкупі з розмірами, які подає Закревський, що магістрат був справді як на ті часи грандіозний. Про це говорить і фасад Київа кінця ХУІІІ віку, що переходується в нашому музеї; висока вежа ратуші пацує над Подолом. Дорогий той фасад нам і тим, що на йому, хоч і в мініатюрі, знаходимо малюнок старого магістрату. Хоч і занадто малий він, а про те поки-що це єдиний малюнок, а до того ще такий, якому можна вірити, бо на фасаді те, що заховалося до нашого часу, оддано точно й ясно...

Отже знаємо ми, що будинок був великий, що визначався він своєю архітектурою по-між іншими кам'яницями та домами Подолу. Звісно, те, що говорить про його архітектуру Закревський, що вона була польсько-німецька... звичайно було власним поглядом того автора, що відповідав тодішньому станові знаннів про наше старе будівництво. Який дійсно вигляд мав фасад його, оздоблений прегарними кахлями, що з них де-які знайшлися минулого літа, фасад, напевне витриманий в українському бароко того часу, — ми, на жаль, сказати не можемо. Роботі нашої фантазії, коли б ми силкувалися таки уявити його, стануть у допомозі хіба тільки паралелі з тогочасного будівництва, що існують і зараз, а надто один з кращих зразків його, молодший сучасник магістрату - - митрополитанський дім на цвинтарі св. Софії, а далі — чудові фронтони Лаври й взагалі інші характерні деталі, що їх щедрою рукою розкидано по всяких закутках старого Київа; допоможе ще більше й те, що знаємо ми напевне, а власне, що фасадом своїм одріжкнвся магістратський дім од всіх інших будинків і що фасад той, відповідаючи й призначенню й змісту внутрішньому, мав такі характерні ознаки, що глянути тільки на кам'яницю й одразу можна сказати — перед нами мійська ратуша. Про ті оригінальні риси, здебільшого знищені, оповідають нам сучасники; а де-що й до того цінне, збереглося аж до наших днів...

Князе нималися своїм будинком, звертали на нього увагу й чужинці. І було справді чого: і вежа, що сміливо здій-

малася в гору, а в свято яке ввечері серед темного неба сіяла «ріжних кольорів ліхтарями», і оті вибиті навкруги неї під карнизом золотими слов'янськими літерами слова: «Богсмъ хранима града Кіева **ДХЧЗ** » й старий орел двохголовий, що з часу прилучення до Москви вмовстився тут, на чільному місці в «прародительській Є. Ц. В. отчині»; і повна експресії постать небесного протектора Київа — Архистратига, який з гордим девізом на щиті: «кто яко Бгъ» пошправ страшного дракона, що крутився мов гад під його погами; і з'єднаний з ним дзегар стародавній з дивним механізмом та музикою; і бронзова постать Теміди, чомусь з пов'язкою не на очах, а на чолі — чи не гірка то випадком іронія з тогочасного суду, що з вагою правосудности в одній руці, а карним мечем у другій схилялася над ганком; і балкон другого поверху, що оточував вежу...

**
*

Найбільшу цікавість з усього того викликав у сучасників той дзегар. Годинник мійський на вежі, з складним механізмом та штучними фігурами — одна з характерніших прикмет середньовічної ратуши, — згадати хоч би славнозвісний Орлой в Празі або годинник на бернській брамі, — мав завданням не тільки показувати час мешканцям, але й свідчити перед усім світом про заможність та славу рідного міста, визначаючись оригінальністю та красою. Не було чого й Київу соромитися свого дзегара! В однім українським літопису з приводу пожару року 1717 читаємо такі перейняті ліризмом слова: «Подол мало не весь вигорів, а на ратуші дзегар чудесний, где архангел Михаїл копієм во время пробития часов змія во уста бил столко, сколько часов ударяло, згорів...». Згорів, та не дурно ж ми зустрічаємося з окремим «дзегармистром», що мав за ним доглядати; не дурно бачимо в бюджеті видатки «на магистратские башенные и коминные часы». Полагодили дзегар чудесний, і знову що годниш кресав списом гострим Архистратиг гискри з кремінної пащі дракона. Про годинник, як про річ, варту уваги, згадують чужинці, наприклад Гельденштедт в кінці ХУІІІ віку; передаючи свої вражіння з пробування в Київі на по-

чатку XIX століття, митрополит Платон одмічає, що йому під час візиту на Поділ не довелось того бачити... А що вже до князя, то той «дзєгар чудесний» то їх пиха й гордощі...

**
*

Визначну роль в житті міста мала ота галерея чи балкон другого поверху. То-ж звідси голосно подавали поспільству, що дожидалося під ратушею, результати виборів войта. То-ж на цей балкон вивели Дмитра Полоцького, — оповідає протокол обрання з року 1699, єдиний відомий нам, — і спочатку «всьому народову оголосили його за доживотнього в граді Київі обраного войта». Та й по-за тими урочистими хвилинами з тією галереєю зв'язаний і в щоденному житті старосвітського Києва оригінальний звичай: «Влітку, — розказує Закревський, — погожої години перед кам'яницею магістратською збиралися люде слухати музику: з половини одинадцятої ранку до половини першої опівдні на великім балконі навкруги вежі — грали чотири сурмачі; а що-вечера на одкритій галереї (про неї говоримо) над сходами мійські музикни (числом 16, — додає друге джерело. Лебеднцев, «К. Ст.» 1882, У, 183) грали зорю» (Закревський, I, 441). Крім того «полуденного часу» й «вечірньої зорі» грали зорю ще й вранці...

Князе кохалися в музиці; то-ж з київського міщанства вийшов натхненний Ведель, який, взявши коштовний діамант народньої духовної пісні, силою свого талану додав до нього блискучу оправу музичної техніки тогочасної; академічний хор з його концертами, що де-які з них, як от «Покаянія» або «На ріках Вавилонських», й по сей день глибоко ворухать серця слухачів, збирав повнісіньке Братство людей... Скарби чарівної мелодії, які віками переховувалися в душі народній, получилися тут з естетичним смаком, що його виховувала Академія. Й уряд мійський з повагою ставився до мистецтва: про це свідчить і сама організація «мійської капелії», до якої звернемося трохи нижче, й заходи задовольнити естетичні вимоги князя отими щоденними концертами на магістратській галереї, що придбали собі широку популярність. Що грали вони? Яку тему, який зміст, в яких тонах, яке оброблення мали ті п'єси, що їх слухати залюбки сходили-

ся наші предки? Коли в щасливіших городах, що спокійній-шу од нашого долю мали, й досі лунають давні мелодії їх історичного гімну, - - взяти хоч би Краків з його «Hejnal'ом, — то без сліду загинула музична спадщина старого Київ... Замовкли «мійські музики», навіки замовкли. В безвість пішли ті мелодії, що ними тішилося вухо стародавнього міщанства... Не чуємо їх. Не чуємо піколи. Але коли ми тільки згадаємо про той втрачений, як і багато иншого з нашого стародавнього культурного надбання, скарб, коли чуємо про той популярний звичай давній, — перед нашими очима оживає оригінальний малюнок побутовий з життя київського, одкривається одна з цікавіших сторінок з не-написаної книги — історії нашої культури...

Ми вже знаємо, що магістрат мав власних музиків. Вони одбирали з городських коштів постійну платню, потрібні інструменти; для них пошито було «церемоніяльні й щоденні мундіри», — які? Того сказати не можемо, але по аналогії з тим, що ми знаємо взагалі про тодішне убрання киян офіційне, про що річ попереду, слід би думати, що вони, ті мундіри, були певно українські. Та инакше й не могло бути в Києві. Адже й того часу й пізніше, навіть при царському дворі тенористи, басисти та бандуристи «вспівальної музики» вдягнені були «черкаскимъ манеромъ». І ті українські старосвітські кунтуші з вильотами на співаках архіерейських хорів, збереглися, як парадна одежа, аж до наших днів. Держали окремого капельмейстера і навіть засновано було, щоб комплектувати ту «капелю» окрему школу. Чи не з неї, коли поминути музичне виховання студентів академічних, треба починати історію новітньої світської музичної освіти в Києві? Як би хотіли ми мати на ті питання, що оце виникають тут, компетентну відповідь наших вчених та композиторів, що цілком справедливо в старій традиції та її широкій по змозі популяризації добачають невичерпане джерело естетичного розвитку, який відповідає нашому народньому духові. Та поки-що доводиться нам про те цікаве з'явище говорити тільки з зовнішнього боку, подаючи самі відомі нам факти.

На все те йшла певна сума, зазначена в городськiм бюджеті. Звісно, не були то ті 13833 рублі, фальшований майбуть рахунок на які, - - пам'ятаєте? — зберегла нам ота га-

неба справа про зловживання, але видатки були регулярні. Так, наприклад, на утримання й освітлення тієї школи, на «ремонт костюмів і інструментів» видавалося що-року 300 карбованців. Отже, як бачимо, місто по совісті дбало про музику. Й ота «кашелія мійська» мала тим більше значіння, що, задовольняючи естетичні потреби міщанства отими концертами щоденними, вона й по-за ними грала визначну роль в старосвітському побуті, бо надавала особливої цікавості й пишності «церемоніям», що до них ми оце й маємо звернутися.

* *
* *
* *

Нова картина встає перед нами — церемонії, що одбувалися двічі на рік. Суть їх такими словами окреслює один з наказів імператора Павла: «всім цехам при шаблях і рушницях з корогвами виходити, а «почетнѣйшимъ гражданамъ» в одинаковім убрані на конях виїздити на р. Дніпро на водосвяття й «пальбу производить». 6 січня, на Водохреща йшли на Дніпро, а 1 серпня, на Маковея, коли урочисто одбувалося спільне свято всіх цехів, до Самсона. То фонтан на Подолі й досі популярний серед проча, з фігурою Самсона, що роздирає щелепи львині, збудований року 1808 на місці криниці ще з ХУІІ віку. Та краще нехай розкаже нам про те Закревський, що все життя своє присвятив дослідям над старовиною київською. Щира праця того видатного чоловіка, ім'я якого повинні з пошаною згадувати ми, зберегла нам багато цікавого, зібрала до купи надзвичайно цінний матеріял і, не зважаючи на злидні, на те, що авторові, одірваному од рідного краю, довелося працювати на чужині, дала в результаті фундаментальне «Описаніє Кієва», яке хоч і видане року 1868 й звісно вже перестарілося, про те й по сей день зостається настільною книжкою кожного, хто хоче зазнайомитися з історією нашого города. Дамо ж слово чоловікові, все життя котрого, всі діла — любов до рідного краю.

«На Водохреща, — оповідає Закревський, що на власні очі бачив ті церемонії, — служиться урочиста одправа в Братстві, а по їй духовенство, а за ним цехи йдуть до Дніпра, де на місці, для того виготовленному, святять воду. Иноді через цупкий мороз церемонія не одбувалася. З усією

своєю пишнотою и привабливістю являлася вона влітку, і серпня, на день св. Маковеїв. Коли в соборній церкві Успіння пресвятої Богородиці починається літургія, яку звичайно править митрополит, товариші Золотої Корогви чи кінниця, що мала двох сурмачів, літаври й невеличкий прапор, стає навкруги тієї церкви. Кожен з вершників вдягнений в кунтуш, зверху жупану, польського крою, з тонкого ясно-зеленого сукна, рукави з вильотами одкинуті назад, всі шви викладені золотим шнуром; а під кунтушем — жупан, звичайно едwabний, фіолетовий. На голові висока шапка з кримського смушку, а верх в неї малинового кольору з золотою китицею. Через плече звисає лядунка; до шовкового поясу прип'ята шабля. Високе козаке сідло, що на ньому ще часто зверху шкуратяна подушка з пуху, й вся справа поцяцькована сріблом, часто визолочена; стремена те-ж срібні. У сідла висить пара дорогих пістолів. Ліворуч од товаришів Золотої Корогви, вулицею до Флоровського монастиря йде в дві лави піхота, що складається з 15 oddiliv чи то цехів. Кожен з них має свою корогву, тоб-то великий прапор, що на йому намальовано святих; по обидва боки од неї стоять два молодші з списами, а попереду них цехмистер з голою шаблею. В головах піхоти — духова магістратська музика. Кожен з цехових вдягнений в кунтуш простого крою, але останніми часами часто звичайні сурдути заступали місце кунтушів. На голові те-ж висока шапка. Біля пояса шабля, у кожного — лядунка й рушниця (иноді без замка!). Всі, хто повинен був сам виходити чи висилати кого на церемонію, не могли ухилитися од неї, бо на такий випадок їм доводилося платити штраф, і чималий. Коли скінчиться служба Божа, то як година сприяє, духовенство в ризах з хрестами й корогвами йде до Самсона й святить там воду; коли співають многоліття, з гуком вилітає трюхфунтова ракета й, розспаючись у повітрі, подає знак: дзвонять во всі дзвони, лунає сурма, б'ють літаври, гримить музика й кіннота, по слову привідці, починає лавами об'їзджати навкруги Гостинного двору до Контрактового дому й ліворуч од входу туди спиняється; слідом виступає піхота й шикуюється з правого боку поуз Братство. Тим часом духовенство, скінчивши водосвяття, чиновники й славетні міщане йдуть у верхню залю Контрактового дому на так звану закуску.

Швидко розпочнеться стріляння. Кавалеристи, з обережності, злазять з коней: джури одводять їх далі. Привідця церемонії — останніми часами п. Мажний — з гордою постантю, на буйнім коні виїздить на середину парадного війська, гукає: «слухай!». І тоді розлягається хвилями гук вистрілів з пістолів, на них озивається піхота, раптом починають стріляти з гармат, що ними з давен орудує цех цілюрників. Швидкі вистріли з пістолів та рушниць, грім гармат, дзвони, музика, величезний барабан, сурми, літаври, гамір юрби, що складається з кількох тисяч глядачів, крик натовпу — з посудом на святу воду, вигуки жінок та дітей, що ховаються в коридорах Гостинного двору, і іржання коней, і луна, яка одбиває те, — все це творить хаос страшений, але разом з тим і урочистий. Воєнні з надзвичайним задоволенням дивилися на ці паради. По потрійних вистрілах все зтихає, розходяться хмари диму, лави ламаються й рідшають; вкриті пилом, окурені порохом, учасники церемонії

«Шевці, кравці і ковалі,
«Цехи різницький, коновальський»
«Кушнірський, ткацький, шаповальський»

ідуть в «Управу ремесленнихъ цеховъ», де закушують і випивають. Кожен з задоволенням виглядом, скінчивши подвиги, вертається до дому й має право цілісенький день той стріляти в городі, скільки забажає. Але мешканці дуже рідко з того дозволу користувалися. Варто уваги про те, що ніколи не траплялося нещастя в ті дні, ні пожарів, ані випадкових убийств; я принаймні ніколи не чув про це» (Закревський, I, 443-445).

І кожного разу, коли я читаю ці сторінки, ті вражіння самовидця, що з таким запалом описує церемонію, викликають в голові яскраві образи... Слова переходять у плоть і кров, оживають славетні міщане старого Києва; очі беруть в себе пишні національні костюми товаришів реєстрових й мимоволі еднаються в уяві з кольоровими плямами українського вбрання жінок, перед очима розливається море квіток, і мені здається, що саме повітря повне пахощами свяченого зілля. Я не маляр, але як на мене, — то й ті постаті пишні, ті фарби яскраві й різноманітні на тлі історичного пейзажу, що існує і в наші часи і що в йому фантазії май-

стра зостається, визволивши його од усього пізнішого, одбудувати хіба магистрат «Богом хранима града Київва», то все те, обвіяне ліризмом колишнього, само собою проситься на полотно... І справді, чи не здається вам, що не то сюжет для історичної картини, але й матеріял для неї, композиція її, навіть кольори й тони дожидають того, кому одкриті таємниці мистецтва?

Та то поле не наше, то пива нова, що сподівається ще женців своїх — малярів наших, майстрів історичного живопису... і ми певні, вони прийдуть. А нас поки-що цікавить зараз саме значіння тієї церемонії, її громадський, міщанський характер, відносини до неї киян, оте Товариство Золотої Корогви, ота цехова милиція.

Ми знаємо, що міщанинові, який би знехтував отим обов'язком бути на церемонії загрозувала кара, але до того засобу не треба було звертатися урядові мійському: кияне на те йшли охоче, залюбки брали участь в тих церемоніях, що, позначені рисами давніми, надавали Києву такої оригінальності, вирізняли його од інших городів. Для нас, в зв'язку з нашим завданням має зараз найбільшу вагу те, ясне з попереднього, що й маса міщанства була активно заінтересована в тих стародавніх звичаях, ставилася до них з замилюванням. Майбуть з тим висновком, опертим на віригідні посвідчення самовидців, погодяться всі, коли тільки пригадають ті слова, якими оплакував скасування церемоній автор знайомого вже нам «плачу киян».

Ці церемонії мали заслужену славу й по-за Київом. Правобережне панство, наприклад, живо ними цікавилася.

«Ми поспішали приїхати до Києва проти ночі на 5 січня, — пише Садик-паша, оповідаючи про подорож свою з родичами й сусідами на контракти, — щоб бути присутніми на посвяченні води на Дніпрі — водосвятті.

Щоб побувати на цій урочистості, варто було приїхати за дев'ять день до початку Контрактів; на цій урочистості парадувала мійська кінна милиція...

«На Водохреща була чудова погода; мороз чималий, сонце світило ясно. З усіх київських церков потяглося духовенство з цехом, а навколо прорубу стояло 8(!) ескадронів мійської милиції...

Описавши далі з де-якими фантастичними подробиця-

ми зовнішній блискучий вигляд товарнів реєстрових та їх коней, Чайковський каже:

«Кінні музик, числом 72(!) чоловіки, грали під той час, коли митрополит київський, в супроводі нечисленного духовенства лідійшов до ополонки: «Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний», розгляглося повітрям по всіх слов'янських країнах. Митрополит посвятив воду і покропив повітря в напрямку всіх слов'янських земель. То було слов'янське «urbi et orbi», бо Київ — всеслов'янська столиця» («Р. Ст.», 1896 III, 633).

Та захопленість церемонією це не лише молоде вражіння ентузіаста-панича, що зберіг його через все бурхливе життя аж до глибокої старости. Такі настрої поділяли й інші.

«Сучасники-самовидці колишніх церемоній, — зазначає історик університету св. Володимира, — красномовно розповідають про горду постать, войовничий вигляд останнього бурмистра, командира озброєного корпусу — Мажного, про його блискуче вбрання, коштовного коня, багату зброю, величність команди» («Київъ и Университетъ», 27-8).

А ось ще один свідок. «Не з самої міщанської пихи говорив дуже відомий на Подолі купець, що оце недавно (з початку 80-их років) — писав Т. Л., який з уст небіжчика передає нам те, — вмер, а колись сам брав участь в парадах: «Як сяду було на коня, кров в серці заграє, сам себе не пізнаєш... і описавши власний костюм, зброю, коня, додавав: «... син буду, коли брешу, зовсім як генерал! Навіть москалі, як угледять, на караул було роблять» (Лебединцев, «К. Ст. 1882, У, 191).

Отже кияне з церемонією поспішили, й були на те глибокі причини, звісно, як захоплення саме театральністю...

**
*

Може того у свій час виразно собі не уявляли, — й певнійше навіть, що так, — але в тих звичаях оригінальних, за які — нехай і несвідомо — так міцно держалися кияне, був свій внутрішній зміст, що його, як на нашу думку, дотепно розкриває пізніший письменник: «Нехай і як обмежили й пригнітили потужне колись представництво міське, але оця

двічі на рік участь в простісенькім ніби параді не зоставалася без сліду. Двічі на рік церемонія ворухнула м'яве життя города, будила й підтримувала в його людності спомни про колишні часи «привілеїв та вільностей», переховувала дорогу традицію національності та її відносин до інших і, неначе гискру під попільом, берегла дух войовничий на час слухний... Традиція таки була жива» («К. Ст. 1882, У, 190).

Тільки двічі на рік... Двічі на рік збиралася до купи міліція. Саме існування її впливало з стародавніх привілеїв польських королів, стверджених і царями московськими, — пам'ятаєте оте: «въ обозъ не ходить, а въ городѣ себя оберегать», — привілеїв, що надавали Києву право самооборони. Хоч з часом, коли зайшли інші обставини й в Києві, що вважався за дуже визначний стратегічний центр, розташовувалася потужна московська залага й регулярне військо стало на варті воєнних і політичних інтересів Москви, які збігалися тут, — вона, ота міліція втратила, за винятком деяких небагатьох моментів, практичне значіння й повернулася в чисто «церемоніяльну», але навіть та церемоніяльна міліція то фермент чогось тривкішого, то зав'язь чогось більшого и глибшого...

І справді, поруч з нею ми зустрічаємо в актах сліди постійної військової організації. Коли «мѣщанская конная рота» з року 1775, то тільки термін, однозначний з «Золотою Короговою» чи «реєстровою кінницею», то «вооруженный мѣщанскій корпусъ», що з ним ми тричі зустрічаємося навіть пізнійшої доби, безперечно організована сила: ми знаємо, коли саме він був, як і через що з'явився на світ Божий, скільки часу існував, як був організований, з чого складалася його функції.

І він, той корпус стоїть в певнім зв'язку з фактом ніби більше зовнішньої вдачі — отими церемоніями: звідси його дух, звідси та зручність, легкість та швидкість, з якою в потрібні моменти організуються оті, — вживаючи офіційних виразів, — «по образцу церемоніяльной» «корпусъ сей оруженосцевъ кievлянъ», що, викликаний до активного життя року 1794, існує аж три роки, отой «Кіевскій корпусъ» р. 1812, ота «гражданская стража» р. 1831, з якою нам уже доводилося зустрічатися. Ото відомі нам останні випадки, коли кияне фактично скористувалися з належного їм істо-

ричного права... Регулярне військо виходило з Київa і зараз його місце заступала миліція, що дбала «о сбереженіи града сего отъ супостатовъ». Кажемо зараз, бо маємо справді цікаві дати, що зміцнюють оте наше твердження про легкість та швидкість організації громадської миліції в Київі. Ось вони: 1. У. 1831 уряд мійський склав таку постанову: з огляду на те, що привілеї польських королів і «особыя грамоты великихъ государей» дають їм, тобто княням, право оборонятися од ворога власними силами й накладають обов'язок стерегти своє місто й повіт, визнали вони за потрібне, за прикладом р. 1812, «вооружить изъ среды себя для охраненія города и отраженія злонамѣренныхъ такое количество конныхъ и пѣшихъ, какое начальство предназначитъ». 1 травня, — підкреслюємо, — склалася ця постанова, 8-го затвердив її генерал-губернатор, а 12-го стояли вже на поготові озброєні й зорганізовані 1000 чоловік піхоти й 200 кінноти, що складали «гражданскую стражу». Одколи постанова мійська набрала сили для переведення в життя, тобто з моменту її затвердження владою, мобілізацію й організацію збройної сили переведено за три дні.

Само собою, що та церемоніяльна миліція, яка своєю театральною пишнотою брала в себе очі й лоскотала пиху міщанську, не сама порожня форма, але живий організм, що в потрібний момент легко й просто може розвинути заложену десь глибоко в йому енергію й несподівано виявити свою силу й здатність. Бо яким би побитом інакше за короткий час од слова перейшли до діла: адже-ж ми знаємо з попереднього, що та «гражданська стража» зараз таки перейняла на себе варту в місті й фортеці й взагалі одбувала гарнізонну службу.

Військо те мійське складалося з кавалерії, чи по тодішньому «реєстрової кінниці» або «магистратської гвардії», отого «Товариства Золотої Корокви» з урядників мійських та «почетнѣйшихъ гражданъ»; з піхоти, що її творила решта міщанства, виступаючи окремими цехами; й нарешті з артилерії своєї, яка мала на прикінці ХУІІІ віку 9 гармат; ті «гармати магистратські» доручено було цилюрникам. От як про це свідчить статут їхнього цеху з р. 1767: і вони «повинні особливою підпискою як гармати в добрім порядку тримати, так і з них на випадок яких церемоній, як годить-

ся, стріляти мають». Була ще як знаємо окрема мійська оркестра, заснована р. 1768, а Золота Корогва мала свої сурми та літаври. Коли «реєстрова гвардія» берегла, як зіницю ока «золотий магістратський прапор», що був їй доручений, то кожен цех мав корогву, з якою виступав підчас церемоній.

Що знаємо ми про організацію внутрішню тієї миліції?

На чолі її стояв региментарь, тоб-то привідця озброєного регименту; останнім з них од року 1826 аж по саме скасування права магдебурського був ратсгер Мажний Андрій. Про нього ми знаємо, що народився він року 1770.. Здавна займав він у київській збройній силі визначне місце. Року 1812, підчас французької кампанії, мав доручення від мійської громади дбати про «ріжні» потреби «къ охраненію города отъ опасности» («К. Ст.» 1888, У, 158-9). Його призначено региментарем на місце попереднього Івана Кисілевського, якого саме тоді обрано було войтом. Тоді-ж зустрічаємося з полковником ратсгером Романовським, з ад'ютантом «гражданином» Хотяновським. Що то був за полковник, що робив ад'ютант той, який далі був склад командирів, крім того, що окремі начальники виступають в головах Золотої Корогви, як от р. 1781 райця Копистенський, та цехів — свої цехмистри, — нам докладніше не відомо.

Що-до числа миліції, то хоч, як свідчить отой наказ 23 XI. 1835, мало місто виставляти 2000 чоловік піхоти й 500 кінноти, але звичайно було того війська менше: принаймні про це говорять ті відомості, які дійшли до нас. Так підчас приїзду великого князя Павла, його зустрічає 130 чоловік «реєстрової кінниці»; року 1790, коли з огляду на турецьку війну й інші обставини миліція жваво готувалася до активної діяльності, було в їй - - 140, а останнього разу р. 1831, як ми вже знаємо, — 200. В піхоті рахувалося людей року 1796 — 1996, а р. 1812 — 1000.

Числа ті цікаві нам тим, що вони, викривають соціальний склад миліції. Адже, коли оті 130-200 «реєстрової кінниці», що їх навіть поїменний реєстр з р. 1790 зберігся, одповідають дійсному числу управілеюваннх, — пригадайте тільки 166 «почетнѣйшихъ гражданъ» з р. 1813, — то оті 1000 або 2000 піхоти далеко виходять по-за тісні межі заможної олігархії. Оті числа показують нам, що в тій миліції аж до

останнього часу, одбуваючи службу піхотну, брала участь маса простого міщанства і через те вона мала владу демократичну.

Озброєне було те військо так: «по заведеному з давен звичаю» піші — рушницями й шаблями, кінні — шаблями й пістолями. З тими ж таки «церемоніяльними рушницями» одбували миліціонери й варту; з ними ж «стерегли місто од ворога». Правда, Закревський зазначає, що рушниці ті були «иноді без замка». Може воно так і траплялося, надто останніми часами, але взагалі зброя була певного роду и справна. За цим доглядало й про те дбало саме місто. Нагадаймо тільки оті слова з статуту цеху цилюрницького року 1767, що накладали на нього обов'язок гармати «въ добромъ смотрѣній содержать» і «пальбу производитъ порядочнымъ образомъ»; нагадаймо, що року 1781 «реестровій корогві» дано було навіть наказ «о стройности какъ единокалибернаго платья и збури на лошадахъ, для чего на смотрѣ ихъ, которые въ семъ несправны оказались, исключени съ параду»; коли такі вимоги ставилися до вбрання й справи кінської, то само собою, не іншою мірою мірялося й озброєння. Коли всякому з «братії майстерства цилюрничеського» загрожувала вежа й пеня, то така ж погроза примушувала й інших цехових думати про порядок та справність зброї. Єсть нарешті де-які вказівки на існування громадського складу озброєння; те посвідчення офіціальних членів з кінця ХУІІІ віку стверджує й той факт, що по пожежі 1811 року, на згарищах магістрату в попелі серед ломаного заліза, крім двох гармат та ще надзвичайної довжини рушниці знайдено було 600 старих, вже до вжитку не придатних списів, що виготовані були, — очевидно, громадським коштом — року 1806 для миліціонерів.

Переходимо тепер до того, як вбиралися миліціонери. Трохи вище наведений нами наказ імператора Павла підкреслює «однакове вбрання» магістратської гвардії. В своїх «церемоніяльних мундірах», бо були, як знаємо, крім того й «щоденні», виступала на святах «мійська капелія». Треба нам тільки пригадати, як докладно описує вбрання товаришів реєстрових Закревський; од нього про піхоту знаємо лише те, що мала вона кунтуші простого крою, підперезані поясами і те-ж високі шапки. Порівняймо з тим, що про це-ж гово-

рнть Салик-паша, її паренгі наведемо ще одне цінне посвідчення самовидця, — її давніше, бо з року 1781, -- автора напів-офіційної «хронографії». Ось воно: «магістратська реєстрова кінниця... в «єдинокаліберних і єдиноформенних» темно-зеленого сукна з золотим шнуром черкесках, а жупанах червоних едвдбних, шапки малинові оксамитні з китицями срібними, з околицями сівими кримськими»...

Як бачимо, описи майже сходяться, з де-якими незначними одмінками, як те, що в одного китиці на шапках золоті, а в другого срібні, або те, що Закревський вдягає товаришів реєстрових не в червоні, а в фіолетові жупани. Але чи одминився з часом кольор жупану, чи Закревському змілила пам'ять, — певніше останнє, бо Чайковський і «хронографія», якій можна вірити і яка до речі іменує верхню одержу товаришів не кунтушем, як «Описаніє», а черкескою, як воно справді й було і як про те і в «плачі киян» згадано, сходяться на червоному, — то дрібниця. Важне зараз друге, а саме, що вбрання було українське й що воно було однакове; важні нам отой національний характер убрання і ота його, навіть справи кінської - «єдинокаліберність та єдиноформенність».

Отже мпліція мала свою власну форму. Далі йдуть сліди виробленої командної термінології, що з неї дійшло до нас тільки одне: «товщм кінцем до підшви!» тоб-то «кь погъ!». Решта зникла, і майбуть навіки, але й той маленький уламок свідчить, що та команда була оригінальна, а до того й українською мовою.

Мало-що знаємо ми про кінський склад реєстрової кавалерії. Коні були власні — товаришів, що одні перед одними ними пишалися й вихвалялися. Отже вибір коня залежав од власника, його смаку й засобів. Та, пам'ятаючи наказ Товариству Золотої Корогви «о стройности какъ єдинокалибернаго платья и збруи на лошадахъ», треба думати, що при тому реєстрових в'язали де-які вимоги, яким мав одповідати кінь, придатний до служби в шерехах магістратської гвардії, котра вимагала певного ранжиру. Учасники церемоній і самовидці в один голос говорять, що коні в Корогві були «найкращі», «коштовні», «буїні», такі, що тільки його допасти, то «вже кров заграє». Висока якість тих коней впала в око навіть митрополитові Серапіонові, який

в своїх записках підкреслює, що мійська гвардія сидить «на найлучшихъ коняхъ». Якої породи чи порід були ті коні, чийого хову, де найголовніші джерела ремонту, — того не знати. Майбуть, здебільшого принаймні, походили вони з запорозьких степів, де віками викохувалася вславлена й міцна раса, найліпша для комонника, і приводили їх на українські ярмарки січовики...

Все оце — склад і спосіб комплектування, пан региментарь і свої офіцери, реєстр, озброєння певного типу, догляд за справністю й кари на недбалих, форма й своя команда, — все це говорить, що то була певна організація військова і до того стала.

Коли ж ми перейдемо до функцій того оружного корпусу, то вони розкладаються самі собою на дві частині — церемоніяльну й другу, ну сказати, реальну, активну чи що. Обидві вони вимагали підготування, певних вправ. І справді, ми бачимо р. 1790 одбуваються муштри на Оболоні — це хові вчать ся стріляти з рушниць то що й на те призначено було якийсь день що-тижня. Певне, одбувалися муштри, майбуть ще складніші, реєстрової гвардії, бо не потрапили б інакше товариші виступати так ефектно на церемоніях та при інших нагодах, коли вони «з голими шаблями в руці, по чотирі в ряд їхали шерезами» або коли, зустрічаючи за містом чи одпроваджуючи якого високого гостя, шляхами ескортували його ридван... Не знати, чи й вони, як ті запорожці, «реп'яхом на коні» сиділи, але повинні були вони таки добре їздити верхи: цього вимагали й церемонії й дійсна служба. Само собою, що складна гарматна справа й відцилюрників потребувала де-яких фахових знаннів та практики. Про військово навчання згудує й «плач»:

«Пора муштри забувати»...

Муштри ті були, як видно, регулярні, керували ними досвідчені інструктори і мали вони наслідком своїм те, що княне, як стверджує вже ранійше цитований нами указ сенату з 3. ІУ. 1796 року, знали «правила оборони» и були «во всегдашней готовности къ оной».

Крім церемоній виступала міліція при всяких okazіях, — їх тодішні звичаї, як побачимо далі, постачали чимало. На неї, по-між иншим, надто на Товариство Золотої Корогви

спадав обов'язок зустрічати урочисто високих гостей — «височайших» персон, послів російських та чужеземних, що про-
стували через Київ, і других визначних осіб.

Те, що ми знаємо про дійсну службу миліції, а саме — року 1812 мала вона своїм завданням «охраненіе города отъ опасности», а року 1831 зайняла піхотою караули й пости в місті й фортеці, а кіннотою одбувала об'їзди в городі й чати в околицях, — все те говорить, що то було щось реальне... Заслуги миліції визнавало й начальство: дехто з ватажків її пищався нагородами, а 10 XII. 1831 виявлено було навіть «височайшее благоволеніе», що стає надто цікавим на тлі отих легендарних чуток і того реального факту, що той акт милости попередили, — недовір'я до киян і роспуску миліції. Нехай ми не знаємо, чим було його викликано: справді признанням заслуг за киянами, хоч за те-ж саме тогочасні земляки наші одібрали иншу подяку — пам'ятаєте примусове виселення козаків на Кавказ і отой «дівочий набор»? — чи заступництвом за миліцію тодішнього генерал-губернатора, на що єсть де-які вказівки, чи дипломатичними міркуваннями й бажанням заспокоїти киян в такі непевні часи й погодити їх з фактичним кінцем миліції, — нехай ми того не знаємо, але вже сам факт подяки свідчить, що миліція тоді робила щось реальне, і навіть більше від того — вона важила щось в загальнім політичнім житті держави: з нею рахувалися.

Ми познайомилися з організацією миліції, її функціями, але ще важніший нам другий бік, внутрішній: пам'ятаєте оте: «не велика числом та велика духом». Цікавіший нам отой дух її. Він, що зріс на давніх привілеях, що викохувався віками, прив'язує серце киян до неї, падає їй риси оригінальності й самобутності. І справді, раніше ми вже бачили жетрволюбність простих міщан, з якою вони себе оддавали тій своєрідній службі військовій, жертволюбність, яку одмічає вже раз нами згаданий указ З. ІУ. 1796. Підкреслюємо тепер ще відому нам звідти-ж, признану всіма, свідомість киян, «что сія добровольная гражданъ кievскихъ жертва отличаетъ ихъ отъ прочихъ городовъ». Отже в гордій самосвідомості треба шукати джерела того, що міщане кївські, забуваючи инді про власні вигоди, так охоче стануть до зброї. Звідси те, що в тій миліції все своє — ор-

ганізація, склад, форма, команда, озброєння, колись самими їми обране й всім звичне. Принаймні, коли начальство р. 1790 вимагало, щоб міліціонери мали ще й списи, то кияне не згодилися на те, посилаючись на «заведений издревле порядок». Отой здавна заведений порядок, ота звичка до зброї, оті віками викохані традиції — те все надавало міліції внутрішньої сили...

Коли Товариство Золотої Корогви, церемоніяльна міліція — пережиток історичний, декорація, — нехай пишна й гарна, — то ота зв'язана з нею. вживаючи терміну з офіційних паперів останніх часів існування того війська, — «гражданская стража», її лад, легкість, зручність організації, місцевий колорит, її звичка до шаблі, традиції, її дух — то сила і сила реальна.

Саме існування такої організації то вже плюс не абиякий; і втрата її, то втрата велика.

Коли сучасним киянам, зденаціоналізованим або таким, що втратили зв'язки з історичними традиціями, не легко ввійти в настрої тодішніх киян, зрозуміти ідейні підстави й реальні відносини, їх суму, яка давала симпатії і то активні до міліції: коли нам не пощастило вияснити як слід значіння міліції в київському житті, її внутрішньої ваги, тієї потенціальної сили, що безперечно була закладена в ній, — то нехай допоможе нам паралель з сучасного, практика вчорашнього дня...

Серпень минулого (1915) і кінець літа 1812 подали через століття один одному руки... Огонь і меч пройшов крізь рідну землю; страшна хмара війни, захопивши своїм чорним крилом Волинь, нависала над Київом... Та нас цікавить зараз друге: обидва рази в Києві — раз гострійше, з огляду на обставини й небезпеку, другий — не так гостро, почували, що може наступити несподівано хвиля, коли буде конечна потреба в обороні міста й ладу в ньому власними силами; слід було заздалегідь думати про організацію тих сил. І от легкість тієї організації тоді — 1812 — і трудність надзвичайна тепер — 1915 — от та паралель, яка, на нашу думку ясно показує, що саме втратили кияне разом з прадом магдебурським...

Та й по тому — отих оригінальних рисах побутових, як музика з галереї ратуни, як оті церемонії, що захоплювали всіх киян, не виключаючи жіноцтва й дітвори, отій миліції, що в їй активно виступало й просте міщанство, — були в мійському житті старого Києва ще моменти, в яких брала участь і та маса міщанська...

Один із них — і то найвидатніший, — що його не можемо й ми поминути, то обрання войта. Ота елекція, коли сходилися до купи реєстрові й поспільство — «по своїм стародавнім правам вольними голосами невозбранно змежи себе, кого пошлет Господь, войтом обрати», повинна була єднати в одну суцільну громаду всіх киян. Нехай знайомі нам урочисті слова з присяги перед виборами, що войта обіратимуть «ни для приятельства, ни для боязни, ни для позысканія ласки, ни для даровъ и иншихъ тому подобныхъ речей» — зоставалися іноді самими словами; нехай бажання Тихона Даниловича, що його зберіг нам отой протокол обрання з р. 1699, голосно ним висловлене, «аби тот бил обраний войтом, кого собі люди посполитие улюблять і оберуть за войта», — було тільки мрією благородного ідеаліста кінця ХУІІ віку, мрією, що її без жалю розбивала дійсність, надто пізнійша, — люде посполитії, хоч і позбавлені можливости ближче стати до самоврядування, охоче беруть участь там, де можна і поки можна, в громадському житті, хоч би й в тих виборах. Вони, свідомі й гідні свого права, шанують його й гаряче обороняють. Адже ми вже знаємо, як одно-стайно стали всі кияне на варті своїх привілеїв старолавних, коли їм хотіли проти їх волі накинути войтом руського — Пивоварова. Самі вже спробу зламати права, на яких «благженныя памяти гетманъ Богданъ Хмельницькій со всіми городами малороссійськими приступилъ подъ державу Московскую», викликають одсіч. А коли назначений війт, вже перший з них, хоч і з своїх — Іван Сичевський «злоумышленно й хитростно» забрав з магістрату те, на чому збудоване було саме право Києва, що берегли як святощі і чим пишалися кияне, — грамоти і привілеї, то «всѣ граждане взволновались і збунтовались». Всі! не зважаючи на те, — більше чи менше давали їм ті привілеї, чи належали вони до реєст-

рового товариства чи до простого поспільства. Обороняти давні права доручив Київ і депутатам своїм в Катерининській комісії. А коли імператор Павло заборонив був всюди крім резиденції церковні паради, й мусіли кияне зректися й своїх церемоній, які привернули до себе, як бачили ми вище, такі симпатії поспільства, — то вони доти не заспокоїлися, вживаючи всяких заходів, поки Київу не надано було знову дозволу одбувати по давньому на Водохреща й на Маковея оті народні свята, що в них аж до останнього часу був чи не найлегший для маси міщанської — та й чи для неї одної? — спосіб так чи інакше скористуватися з свого права на активну участь в мійському житті. І справді, хоч з часом призначення войта з гори і взагалі всякі обмеження зрівняли «почетнѣйшихъ гражданъ» і «подлыхъ людей», реєстрових і поспільство, зрівняли всіх в безправності; хоч згоріла пишна ратуша, краса міста й гордості киян, — але й по-за тим, що ідеї в огні не горять, що нагніт гвалтовний повинен зміцняти дух, що згадки, коріння яких у віках, так швидко не зникають, але й по-за тим навіть перед самою смертю наглою магдебурського права, ота «гражданская стража», то факт вчорашнього дня, а церемоніяльна миліція то київське сьогодні.

Та й крім того право магдебурське, навіть обмежене, обкраяне право останніх часів, проходило червоною ниткою через усе життя міста. Ми не повинні забувати, що крім юридичних норм воно давало ще й певну економічну організацію, глибоко тим захоплюючи самі низини народні. «Цехи, — говорить один з кращих знавців давнього права нашого небіжчик професор Ол. Кистяківський, — дуже стара форма громадського життя українських городів, що, прийшовши в нього з Заходу в період литовський вкупі з магдебурським правом, широко розкорінилася на новому ґрунті, дякуючи близькості її до давнього укладу нашого вічевого життя. Ці вільні наші асоціації, що об'єднували людей всяких професій в правильно організовані гуртки, зв'язані були спільними церковно-релігійними й громадськими інтересами, атако-ж зуповною автономією свого внутрішнього життя» («К. Ст.» 1883, XI, ст. 471).

Ми не можемо спинитися над цеховим життям, — це вивело б нас далеко по-за окреслені нами раніш межі, —

ми хотіли одмітити лише один момент з нього — власне ту внутрішню автономію, що, впливаючи з того укладу мійського, одкривала широке поле, на якому гуртувалися для продуктивної роботи ремесники, на долі котрих так чи інакше, а мало позначитися те право магдебурське. Але й по-за тією сферою накладало воно й на інші видатніші прояви городського життя печать індивідуальности й оригінальності. Справді, мійська хроніка, принаймні де-які уривки з неї кінця XVIII й початку XIX віку, що дійшли до нас, говорять це...

Ми вже згадували про приїзд цесаревича Павла і про ту блискучу зустріч, що впорядив йому Київ: через тріумфальні арки з «майстратовою кінницею» попереду їхала парадна карета по-між лавами «піхоти цехової», яка вишикувалася з корогами й рушницями вздовж вулиць. Слід ще додати до того, що навіть ілюмінація підчас рауту на честь високих гостей, як видко з де-яких емблем її, наприклад — герб майстратський, жалування грамота, цехові на варті коло неї, позначена була рисами характерно київськими. Трохи пізніше, року 1787 одбувся того-ж типу пишний і оригінальний церемоніал зустрічі Катерини.

Товариство Золотої Корогви виступає всюди; без його участі не одбувається ніяка визначна подія в Києві. З пошаною вітає воно нового митрополита, який в'їздить в Київ; зустрічає й випроважає за город турецького посла, що прямує року 1775 десь далі; виконує вона при тому й дипломатичне доручення: принаймні з наказу генерал-губернатора, на якому тоді лежала й певна політична місія з огляду на географічне становище Києва, де перепліталися нитки закордонних зносин з найближчими сусідами, мав привідця її скласти послові прощаючися «пристойне привітання». А ось випадок з пізнішого часу, зазначений в «літописних замітках»: одержавши в Києві влітку року 1829 вістку про те, що взято міцну турецьку кріпость Сілістрію, царь на радощах подарував городові три прапори і ключ од фортеці. Взявши ті трофеї 6 серпня, саме на Спаса, «городська реєстрова гвардія», возила їх по Києву й нарешті завезла до св. Софії.

Цехи те-ж виступають, коли того вимагають місцеві звичаї, надто характерні на похоронах. Ось що читаємо в щоденнику митрополита Серапіона: «24 січня (р. 1813) вмер

війт Рибальський, людина стара, вельми поважна й розумна. Ховав митрополит. Церемонія похорону була незвичайна: 1) в церкві було коло домовини 16 прапорів; 2) коли труну винесено з церкви, перед нею їхало біля сотні міщан в найкращім убранні, на найліпших конях, в українській багатій одежі («въ малороссійскомъ богатомъ платьѣ»), в головах всієї процесії несено 12 домовин, вкритих багатими «пеленами», вишиваними золотом та сріблом» (Іконіков, 112). Оті порожні домовини, вкриті «сукнами похоронними» чи іппоклітами з червоного або зеленого оксамиту, що ними один перед одним пишалися цехи, — два з них XVIII віку збереглися і в нашому музеї, — оті корогви, реєстрову гвардію, цехи зустрічаємо ми й на інших похоронах, як от молдавського господаря Іпсиланті, похованого в Києві в Георгієвській церкві, або губернатора Панкрат'єва, що помер р. 1810. «Церемонія необычная» — пише митрополит Серапійон. Коли чужинця — владику все те дивувало, то як ставилися до того князе, що змалку звикли до тих церемоній, як до чогось свого, тільки їм властивого, і які самі дбали, щоб ті декорації споконвічні видавалися по змозі пишніше й показнійше?

Урочисто одкривають в Києві «Главное народное училище», й повонарожденну школу вітає салют з магістратських гармат. Те-ж саме, але ще бучнійше, бачимо ми 30. І. 1812 коли одбувалася церемонія одкриття гімназії: знову гремять київські гармати, виступають парадно цехи, а реєстрові везуть царську грамоту з палацу до Лаври, а по службі Божій назад. (Зауважимо в дужках: на посвяченні гімназії року 1812 кияне — в історичних національних убраннях українських, а на святі століття тієї гімназії року 1912 отих гордих і свідомих себе, свого роду, своєї нації товаришів Золотої Корогви праправнуки — школяри, які вже забули, «хто вони, чії сини, яких батьків», пишалися те-ж в історичних, національних костюмах... московських, перебрані за боярів та риндів!).

Трохи довше спинимося ми на тому, як урочисто й пишню прийнято було в Києві й одчитано високомонаршу грамоту імператора Олександра, що затверджувала стародавні привілеї. «З цього приводу 16. ІІ. 1802 року в одинадцятій годині зранку одбулася урочиста процесія з магістрату всього

уряду мійського, за ним ішов комендант (Массе) в Успінський собор на Подолі; лід той час стріляли з гармат, а по обидва боки дороги до собору стояли всіх 15 цехів міщане в належнім озброєнні, з їх начальниками й корогвами. Перед височайшою грамотою йшли в народнім убранні з великими шаблями по три в ряд всі «почетнішіє граждане», так звані реєстрові. Далі несли штандарт і золотий магістратський прапор. Грали мійські музики... Саму грамоту ніс з двома депутатами війт на оксамитовій подушці з золотими торочками й китицями. А за нею весь уряд магістратський, значнійше міщанство, генералітет, видатнійші чиновники. В церкві по службі Божій, що правив сам митрополит, грамоту прочитав магістратський писарь... По молебні з многоліттям дзвонено в усі дзвони, стріяно з гармат, а грамоту таким само побитом занесено до магістрату й сховано вкупі з иншими у вже нам знайомій особливій скриньці.

«Так урочисто справляля кияне своє свято й так оповідали про нього в офіційальному тоді виданні — «Московскія Вѣдомости» (1802 годъ, 30 апрѣля, среда, № 35, ст. 519-520), — пише проф. Іконніков, — й в думках не покладаючи, що це буде останнє таке свято — невинне вшанування їхніх стародавніх прав та привілеїв» (Іконніков, 86).

**

Ми навели кілька випадків з мійської хроніки, на яких ясно одбилася печать оригінального укладу старого Києва: свято виходило на вулицю, ставало народнім. Тим дужче народнім, що український національний елемент займав в ньому не аби-яке місце, надаючи тій печаті права магдебурського національного характеру: нехай її робив по позиченому з чужини зразку, але робив свій майстер і на роботі його позначалися такі народні прикмети, що коли той штамп одбивався в дійсному житті, то виходила річ в національному дусі. Справді, коли з самого магдебурського права де-що на Україні так і зосталося далекими, незрозумілими, порожніми словами, — взяти хоч би здебільшого оті страшні середньовічні тортури та кари на горло, на які трудно було пристати совісті народній; коли з самої су-

ти його прийнялося те, що сходилося з духом народу, і чуже дерево, пересажене на наш ґрунт, принесло нові оwoчі, що мали відповідати тим сокам історичних традицій — вічевих та демократичних, які були заховані глибоко в рідній землі; коли взагалі українська копія далеко одійшла од німецького первотвору й одмінлася в залежності од місцевих обставин, — то й ті зовнішні форми оригінальні, що завело воно з собою у нас, набули українського характеру.

Магдебурське право у нас перейнялося українською стихією, злилося з нею.

Взяти хоч би костюм парадний: це вбрання народне — однаково так вбираються при всяких okazіях урочистих жінки й чоловіки. Так, на тому рауті в магістраті на вшанування цесаревича Павла, що ми вже на йому були, ми зустрічаємо київських дам в українській одежі. Це звернуло на себе увагу дружини великого князя. Передаємо наші спостереження устами тогочасного «хронографа». «По тому (по вечері) цесарівна ласкаво розмовляла з жінками урядників майстратських про вбрання їх українське, вихвалюючи його, що воно спокійне й вигідне, не вимагає багато часу для убору; що для його не треба шпильок, і далі спитала, чи всі в такій одежі ходять... На те вони одказали, що тільки старі тримаються сього природнього свого убрання, а молоді й доньки їхні переодяглися в німецьке»... («К. Ст. 1883, УІ, 555). Чи старійший вік песимистично настроїв поважне жіноцтво київське що-до долі «природнаго свого плаття», чи процес денационалізації в тій сфері, що безперечно розпочався тоді вже, не йшов таким темпом й на привабливу припаду моди поквапилося ще далеко не все молоде покоління, чи ще якийсь час хоч про свято задержалася традиція народнього убрання, — але й через шість год на зустрічі цариці Катерини доводиться нам бачити на Неводницькій пристані аж триста жінок і дівчат з київського патриціату в «містныхъ костюмахъ». Пам'ять наша не зберегла нам вказівок на те, як вдягалися на початку ХІХ віку київські дами, але розмовляли вони, — це знаємо, — навіть з вельможного кола, як от пані Веселицька, душа товариства тодішнього й господиня дуже популярного свого часу світського салону, — тільки по насъки.

Та коли жінки не здолали довго встояти перед споку-

сою закордонних і столичних туалетів й перші поступилися «національними святощами» чарам всевладної моди, — то тривкіші й цупкіші на вдачу були з того погляду чоловіки. Треба було спеціального наказу царського, що б примусити їх скинути старосвітські жупани та черкески або пишні прадідівські кунтуші. Парадний костюм уряду магістратського був народний. Ми вже помічали його на тих okazях, що про них розмова була вище, але нехай нашим звичаєм свідчать самі сучасники. Про «народное одѣяніе» реєстрових говорить київський кореспондент «Московскихъ Вѣдомостей» з р. 1802; в «малороссійское богатое платье» вдягає їх пізніше митрополит Серапіон. А з тих деталей, що знаємо про те, як до останнього часу вдягнені були на церемоніях товариші, ми довідуємося, що то вбрання українське; дарма, що здалося воно «польським кроєм» Миколі I, який знав, що робив, коли зміняв оте їм «природное платье» на мундіри, «присвоенные дворянскимъ чинамъ». Саме джерело його — не етнографічне, як у пізніших народолобців, а історичне, виводячи його по-за межі простонародного, підводять навіть під такі зовнішні й нетривкі прикмети національності, як одяга, старі культурні традиції. То зовнішній, коли хочете, покажчик того внутрішнього зв'язку, що еднав тодішніх киян з далекими поколіннями минулих віків в одну націю. Не дурно ж вони так шанують його, оте історичне національне вбрання, що, вироблене за часів розцвіту української культури, збереглося до 30-их років минулого століття в самому тільки Києві, так пишаться ним. То історична традиція. Ми вже згадували про українську команду, про рідне слово в панських світлицях, але народня мова по часті вдержалася навіть там, де вона найперше мусіла б поступитися чужій своїм місцем — в офіціальних паперах. Навіть там спостерігаємо до самого кінця магдебурського права сліди української термінології. Ось, наприклад, реєстр з городського плану, затвердженого губернатором, цехів київських з р. 1819. Писано звичайно російською мовою, але якою! Подивіться самі: «1. Кравецкой.. 2. Кушнирской. 3. Рѣзницкій. 4. Ткацкій. 5. Ковальскій. 6. Болдарскій. 7. Гончарскій. 8. Золотарскій. 9. Цирульническій. 10. Малярскій. 11. Рыбальскій. 12. Перепечайскій. 13. Музыкальный».

Як бачимо з цього урядового документу, в якому бра-

кує двох цехів: шевського й крамарського, — він з іншими планами переходується в нашому музеї, — і в чужій московській одежі назви цехів заставалися суто-українськими.

Коли вдержалося, оддавши звичайно велику данину Молохові обрусіння, де-що навіть з мови, то нема вже чого й говорити про народні звичаї. По стародавньому, наприклад, ритуалу одбувався в Києві Святий вечір з багатою кутею, голосно лунали на Різдво колядки; далі ще кілька день і по всіх кутках города, з долини в долину дзвеніли ніжні голоски щедрівників та посипальників, що випроважували старий та зустрічали новий рік. А весь ціл святко Різдвяних в старосвітському Києві достойно вивершувала та славнозвісна бучна й гучна церемонія на Водохреща, заснована на вікових привілеях. Ми згадали про все те, бо воно, надаючи життю київському того часу певні риси індивідуальности, показувало, що зберігся в міщанстві аж доти дух народній, почуття, може й не таке виразне, національної самосвідомости.

Про неї, про звісний громадський розвиток говорить нам те, що ми знаємо, як кияне ставилися до своїх прав, які вирізняли їхне місто з числа інших. Як розуміли вони їх, як високо цінили, — показує й те, як озвалися вони, крім отого звісного вже нам свята, на затвердження привілеїв імператором Олександром I. Вони зібрали по-між себе 10000 карбованців на новий шпиталь для немощних та убогих міщан й покладали збудувати мурований пам'ятник з фонтаном над Хрещатицьким джерелом й одбувати туди що-року 15 липня «торжественный крестный ходъ» «въ воспоминаніе будущимъ родамъ нынѣ дарованныхъ сему городу, яко древней столицѣ, монаршихъ милостей»... «Въ воспоминаніе будущимъ родамъ»... А хто знає нині це? Та навіть, коли хто й зверне увагу на оті слова, виписані на «нижнійм пам'ятник'у крещенія», слова про «благодарное гражданство», про «подтвержденіе правъ», то навряд чи зацікавиться тим, а що то воно за «гражданство», за що воно вдячне; ледві чи спаде йому на думку шукати десь одповіді на питання, що то воно за право. Тисячі киян і по сей день влітку ходять проз той пам'ятник до Дніпра. Стоїть він у затишній долині, в затінку густого дерева, й золотом горять в проміннях вечір-

нього світу оті вибінні на його фронтоні слова: «Бъ воспо-
минаніє будущимъ родамъ»...

Давно нема на світі магдебургії, а що-року на Володими-
ра з усього городу йдуть туди процесії з цехом, одбуваєть-
ся хресний хід, встановлений на згадку про її затвердження.
Та натовп народу збирається на те київське свято 15 липня,
не знаючи й не розуміючи його походження. Який не трив-
лий вийшов той спомин! Як одміналася сама суть пам'ятни-
ка, що її пережила форма. Мало не на наших очах одбувся
цікавий процес заміни одного внутрішнього значіння пам'ят-
ника й процесії другим...

Ми зібрали хоч де-які характерні риси староміщансь-
кого побуту, познайомилися з їх внутрішнім змістом, скі-
льки пощастило його розкрити нам, з їх місцем і значінням
в житті стародавнього Києва, і побачили, що аж до кінця
княнє і розумом, і серцем держалися за те право. Та, звісно,
не в самих історичних традиціях та оригінальних звичаях,
хоч і з яким багатством ідейним, захованим в середині, —
джерело тих симпатій. Адже самі бачите, яке не тривке те
все, — скаже нам шановний читальник, пославшись хоч би
й на метаморфозу «нижнього пам'ятника». Ми не можемо
зараз вяснити, чому саме так сталося, де причини тієї ці-
кавої заміни ідейного змісту. Але коли не дати відповідь на
те питання, то підійти до нього, намітити шлях, ідучи яким
можна знайти бажане пояснення, нам ще певно доведеться,
хоч і в другому зв'язку. Та мусимо й зараз зазначити, що
самою ідеологією, хоч і якою поважною, справа не вичер-
пується.

Слід би нам звернутися до економічних відносин, та сту-
дії в тій царині по-за нашим планом і по-над наші сили: вони
б завели нас надто далеко і ми повинні того зрєктися. Тим
то обмежемося ми тільки на де-яких цікавіших етапах їх та
характерніших деталях, бо й вони безперечно мають по-
яснити нам де-що, підвести де-які економічні підвалини під
той ідейний будинок...

IV.

З самага прилучення до держави Московської Київ, цей не тільки визначний політичний та стратегічний центр, але й вузол торгових шляхів з Московщиною, Польщею, Молдавією, Запорожжам, Кримом та Туреччиною навіть, притягав до себе багато нових людей — невільних і вільних мешканців з Москви: не самі бо стрільці та рейтарні, що мали стерегти той «прямой замокъ Московскому государству», а й крамарі руські йшли сюди. Ішло їх, надто того елементу оружного, що й в йому самому були певні звички торговельні й нахил до економічної діяльності, яка мала розвинутися своїм порядком і на новому місці, чимало.

В Києві Москва шукала місця, придатного на фортецю, що повинна була допомогти їй міцніше держати в руках новий край; треба було десь і тим москалям примоститися. Отже як не змагався митрополит, що «слізьми гіркими, — як свідчить сучасник — обливався вдома», зустрівши нового воеводу; як не опиалося й не протестувало духовенство, — не помоглося: «Гору» зайняла московська залога и незабаром виросла там потужна фортеця — отой «Старий город». Вони захопили там усе. Гляньте на план Києва року 1695 і ви там тільки й побачите: «вали, раскаты, башни, пшцали, избы воеводскія, избы стрѣлецкія» й таке инше.

І досі про те киянам нагадують назви вулиць — Стрілецької та Рейтарської.

«гору» всю поїняло оте море московське, що серед його маленькими острівцями видавалися св. Софія та св. Варвара, за мурами яких хвилями дужими, незчливими било й розходилося чуже, замкнене в собі жигття... А трохи далі прийшла черга й на Печерське: турецька погроза, така могутня й близька в ХУІ віці, коли Дорошенка кунав протек.

ції султанової й під неї прихилилася частина України, а пізніше — страх перед новою небезпекою з півночі, перед непереможними шведами, налякали не помалу такий уряд, який боявся втратити Київ й примусили його вжити всяких заходів, щоб зміцнити оборону міста. Про те-ж силують з часом думати погром під Прутом, напосідання завзятого Орлика та пропаганда січовників, таких популярних в народі, запорожські загони на Україні, турецькі потуги мало не під Києвом. Все це робило аж надто близькою загрозу універсалів Мазепиного наступника — прискорити «визволення отчизни од тяжкого й тиранського подданства московського».

І от на Печерському, де було вже вали насипано ще раніше проти Дорошенка та турків, Петро р. 1706 засновує нову фортецю, а р. 1713 зміцняє її й збільшує. Звичайно, й тепер, як за Самойловича, допомагають москалеві будувати оту фортецю, що мала забезпечити йому панування над Україною, й цього разу з тією історичною «свойственной сему народу самоотверженностью», українські козаки: їх руками насипано було Печерську фортецю, вони дбали хоч не самохіть, а з тяжкого примусу московського про те, щоб надати їй більшої сили. В записках Марковича начитуємо, що року 1713 «войська козацької стояли під Києвом і робили вал почавши од Московського города поуз Либедь до Подолу»... Ми не згадуватимемо вже зараз, яка то була тяжка й невільна робота, як знущалися над козаками приставлені для догляду за ними російські офіцери, що рубали неслухняним шпагами вуха, яку заплату й подяку дістали вони за ту «самоотверженність», що її результатом була кріпость. Але ми повинні спинитися над тим, як те поширення фортифікацій, а з ними й московської залоги в Києві, бо для неї, звісно, а не собі копали ті рови та насипали ті вали земляки наші, — одбилоса на місцевій людності та її долі.

Гірко на те скаржився р. 1719 Іоаникій Сенютювич, архимандрит Печерський з братією: «Что хотя и містечко Печерское по прежнему нарицается... — проте, — писав він, — од старого мало-що засталося: нова бо фортеця цілком змінила характер Печерського, понявши усе своїми спорудженнями, й з колишніх мешканців на старих осадах лише незначна частина залишилася, поступаючись своїм місцем численному гарнізоні московському. Пам'яткою живою аж

до наших днів тієї ґрунтової переміни єсть назва вулиці — Московської.

Ті жалі Сенковича малюють нам тяжку руїну Печерського. Ми бачимо там, де були крамниці, двори, сади, виноградні, розвинене хазяйство, де йшло жваве життя, ми бачимо там або порожні місця, або кріпостні будинки, або слободи, «где люде великоросійськіє населившієся живуть», а з старих мешканців печерських «нынѣ развѣ десятая часть онаго множества бывшаго подданныхъ обрящется». А де-ж решта? Де ті 9/10? Той шлях, який вже тоді розлягався перед ними, визначає далеко пізнійше автор «плачу»:

«Де вже хочеш добра знати
Там, кацап, де завітав,
Кидай жінку, кидай хату,
Куди очі та й чухрай».

І отут, в Києві, серці України, як і в інших містах її підчас Руїни, словами Величка мовлячи, «населниці її, славнії продки наші, безвістні явишася». Безвістні явишася... Роспорозилися десь вони, зігнані з батьківських ґрунтів, зруйновані й примушені йти світ за очі шукати нової долі. Отже в світлі історичних подій не фразою, а тяжким досвідом, реальним страхом перед розсіянням, що на початку ХУІІІ віку спіткало печерських мешканців, а тепер, через сто год стояло, як близьке, непереможне лихо, перед подоянами, видаються нам оті слова «плачу», що на них ми не звернули були належної уваги поперед, а може й поставилися трохи легковажно, як до певної форми літературного вислову:

«Це багато щось похоже
На ісход Ізраїльтян».

«Ісход», а з ним «діаспора», розсіяння — ось що ніс киянам отой процес, повільний і довгий втрати предківських осад, що на них розташувалися нові хазяї... Правда, ще раз, перед кінцем віку ХУІІІ, і як то не дивно — в наслідок Катерининих реформ, що зв'язали Київ міцнішим зв'язком з Лівобережжам, зміцнився на Печерському український елемент. І Андрієвський, студіюючи склад тодішнього громадянства київського, приходить до висновку, що воно було українське... Але то в-останнє й не надовго блиснув дужче

вогник український в нашій столиці, щоб пригаснути незабаром майже зовсім.

Поділи Польщі збільшили в Києві число поляків, а разом з тим і польські впливи, міцні старою культурою й економічними засобами, а XIX вік з його виразно окресленою політикою урядовою притяг у Київ нову силу офіцерства й чиновників московських. Вони — ота польська аристократія та російська бюрократія, з тими тисячами людей, що живилися около них, оселившись на Печерському, якій стратегічні заходи Миколаєві та будова нової фортеці геть вичистили од решти української людности, що там досі ще була вдержалася, вигнаної десь на далекі передмістя та на околиці Києва, вони, оселившись там або пізнійше й в Липках, падали місту, тоб-то тодішньому центрові адміністративного життя, зовсім нового характеру польсько-російського. З часом обрусінню міста не помалу прислужився й елемент жидівський, кількість якого в XIX віці де далі, то все зростала, старано у всьому вторюючи панам становища і всякими способами до них приподоблюючись.

Отже, Печерське те-ж втрачене. Таким побитом з трьох частин, що з них складався старий Київ — Гори, Печерського й Подола, в руках давніх «насельників, предків наших» на 30-ті роки XIX віку zostавалася тільки одна, а саме Поділ...

**

Там, на Подолі, як ми вже знаємо, збилися до купи міщане, «під правом майдеборським живучі»... Та концентрація завдавала людности, як ми вже бачили, болю й невгод і нерівно переходила. Не дивно, що кияне вороже ставилися до зайдів, які високою культурою не визначаючись, з середньовічною виключністю й погордою на все чуже, їм незвичне дивлячись, тут неначе в завойованому краї поводилися. Свідомі своєї потужности зайди ті виявляли ще до того охоту, не обмежуючися захопленими позиціями, поширяться і туди, на Поділ. Не дивно й те, що їм, отим осадним московським в Києві, жилося невесело, а надто зпочатку...

Ось як вимовляв і докоряв гетьманові, що був уже на Божій дорозі, в червні р. 1657 боярин Федір Бутурлін за ті прикrostі, що їх зазнали од незичливих киян люде москов-

ські: «Но и въ Кіевѣ полковникъ и войтъ безъ твоего гетманскаго письма подѣ стрѣлецкіе дворы мѣсть не дають, и стрѣльцы съ женами и дѣтьми живутъ по шелашамъ»... «Царскіе стрѣльцы и солдаты пріѣхали въ Кіевъ другой годъ и до сихъ поръ не имѣють, гдѣ главы приклонить, скигаются съ женами и малыми дѣтьми между дворовъ, и морозъ, и дождь, и слякоть, и солнечный жаръ терпятъ и многіе помирають» (Соловьевъ, X, 446).

Прошло пів віку, але відносини не пом'ягшали... Тяжко доводилося в Київі тому авангардові московської державности і культурности, отим, як з глибокою симпатією до їх гіркої долі й нелегкої роботи земляків на чужині серед несприятливої людности пише відомий московський «старець» Леонтій Лук'янов, що був р. 1701 в Київі, «миленькимъ стрѣльцамъ», на яких лежала відповідальна місія і яких чимало впало її жертвами...

«Въ верхнемъ городѣ, — оповідає він, — живеть воевода и полковники, и стрѣлецкіе полки; а въ нижнемъ городѣ всѣ мѣщане хохлы, всѣ торговые люди: тутъ и ратуша, и ряды, и всякіе торги... А стрѣльцамъ въ нижнемъ городѣ не дають хохлы въ лавкахъ сидѣть, только на себя всякіе товары въ разность продають. Утре — всѣ стрѣльцы съ горъ сходятъ, на Подоль торговать, а въ вечеръ, передъ вечернями такъ они на горѣ въ верхнемъ городѣ торгъ между себя (ведуть), и ряды у нихъ свои, товарно сильно сидятъ и кружало у нихъ свое по московски, мясной рядъ у стрѣльцовъ великъ за городомъ. А въ верхнемъ городѣ снаряду зѣло много и хлѣбнаго припасу» (Закревскій, т. I, 78).

Перед нами характерна ілюстрація того часу, отого замкненого в собі життя московської колонії в Київі і відносин до неї тубільців... Треба нам пригадати соціальний склад стрілецького війська, те, з чого жило воно у себе вдома. Отже не диво, що й на новому місці вони, виконуючи свої військові обов'язки за захистом міцної фортеці, організуються зараз таки й економічно. Ми-ж бачимо у них і «ряды свои», і «мясной рядъ великъ», і «кружало свое». Ми бачимо, що вони «сильно сидятъ», що вони розвивають прирожденну їм торговельну енергію. І енергія та, не задовольняючися тісними межами фортеці, шукає собі нових ринків:

що-дня вранці йдуть вони торгувати дрібним крамом на Поділ... З Гори туди, на Поділ, центр тодішнього економічного життя київського, рветься їх віками викохана й загартована здатність до практичної діяльності...

Та ба! «Стрѣльцамъ въ нижнемъ городѣ не дають хохлы въ лавкахъ сидѣть»... Не дають, а ті хочуть, не можуть, органічно не можуть не хотіти, бо ж то їх хліб.

От перед нами в зародку зав'язі тієї упертої боротьби економічної, що, розпочавшись в Києві мало не од самого приєднання до Москви, тяглася довго, завзято й безнадійно, то трохи пригасаючи, то вибухаючи з новою силою, тяглася аж до тих часів ,якими ми займаємося і які нарешті принесли перемогу одній з воюючих сторін. Кінець тієї боротьби ледві чи й почувся за широкими та гордими акордами побідної симфонії московської, яка, все собою покриваючи, непереможне лунала в XIX віці повсюди на Україні.

Отже стрільці, а за ними й взагалі крамарі московські напосідаються; міщане, перед очима яких стоїть сумний приклад руїни Печерської, зятято обороняють свої позиції; москалям нема ходу на Поділ, — не дають їм заводити крамниці, не пускають навіть «приказчиками»... Так, р. 1760 один київський міщанин скаржиться, що його челядника в його власній крамниці «къ торгу и продажѣ товаровъ... въ собственной его лавкѣ не допускають и впредь черезъ то единое, что оной изъ великороссіянь, допустить не хотять»... (Андрієвський, УШ, 161).

І в тій обороні своїх економічних інтересів знаходять кияне не малу допомогу в своїх привілеях, які не попускали в Києві прав зайдам, а між ними й руським. Ясний і виразний на той раз язик високомилостивих грамот говорив про «великоросійскихъ купецкихъ людей, самихъ дѣйствительныхъ хозяевъ, чтобъ имъ въ Кіевѣ въ нижнемъ городѣ на Подолѣ купечества не имѣть, дабы кіевскимъ мѣщанамъ от того помѣшательства быть не могло» (ib., 162).

Отже магдебурське право, затверджене самими монархами російськими, то певний і міцний захист міщанам київським: під його щитом провадиться боротьба з зайдами, зберігається національний колорит, викохується й зростає свідомість свого права, свого інтересу, своєї національності нарешті...

І ми ледві чи помилимося, сказавши, що коли в часи інтенсивної денационалізації й легкого перетворення вищих шарів українського громадянства в «благородное російское дворянство», в Києві задержалися ще де-які риси — і не самі лише побутові — чисто українські, то те сталося тільки за допомогою права магдебурського.

Та життя йде й бере своє. Точиться далі боротьба. І хоч як напосідаються оті купці руські, поки-що їм не щастить: княне тримаються цупко. Перемога ще за ними. Та не такі ж були й москалі на вдачу, щоб легко поступитися, не досягши свого. Ми вже бачили, яка гнучка й метка була політична тактика Москви. Не інакше поводитися вона й в сфері економічній: «гдѣ силою взятъ нельзя, тамъ надобно ухваткой»...

І от з Гори на низ, на Поділ де далі дужче й сильніше збігають ніби струмочки весняної води, які, вириваючи глибокі ровенки, простують в долину, збираються до купи, набірають більшої сили й певности, перетворюються в потоки. Настирлимо шукають вони собі потайної стежки кріз ту високу, віками насипану, греблю, що за нею сховався старосвітський Київ український.

Не маючи змоги пройти туди одверто, оті «купецькіє люди великоросійськіє», пробиваються городами: набувають ґрунти на власність на Подолі, на чуже, звичайно, ім'я; добиваються вже в половині ХУІІ віку важного й дуже корисного для них принципіального пояснення, що нема, мовляв, «такихъ запретительныхъ Е. И. В. указовъ, чтобы кievскимъ мѣщанамъ великоросіянъ и другихъ націй людей по найму въ услуженіи не держать», що заборона, мовляв, тільки на купців руських, а «не на приказчиковъ и не на сидѣльцевъ» (Андрієвскій). Зворушливе піклування ніби про самихъ київськихъ міщан, щоб вони на тому обмеженні в своїй діяльності не терпіли...

Досягши того пояснення, «люде великоросійськіє» заводять на Подолі власну торгівлю, прикрившись про око людське фірмою якого прирощеного київського міщанина, меткого чоловічка, що за гроші не то право своє, а й батька самого б продав, і ведуть її своїми вже людьми... Треба тут ще зазначити, що була в Києві з давнішнього часу поміж його суцільною з національного погляду людиною, крім де-

яких невеличких колоній чужеземних східніх, як раніше — вірменська, пізніше — грецька, й незначна колонія північна, московська: певне, хоч і невелике число руських, які всякими правдами й неправдами пробивалися в київське міщанство. Згадайте отих 142 «людей великоросійських», що їх ми зустрічали на Подолі в першій половині ХУІІІ віку. Пізнішої доби де-яку роль в цьому відношенні грають мішани між українцями та москалями шлюби, що-правда дуже не численні. З рідких випадків того роду можна вказати на споріднення одної з найвизначніших патриціанських фамилій Київів з безрідними зайдами московськими: Балабухи-Ходупови...

Так потрохи руський елемент з звичною вдатністю й меткістю завойовує собі все нові й нові позиції в економічному житті Київів. Тим зручніше й легше йому робити те, що за його плечима стоїть уряд, політичні плани якого намагали власне збільшення й зміцнення «чисто руських» сил на Україні, і в Київів особливо... Само собою, що він охоче, де і чим може, стає в допомозі руським купцям... Київські генерал-губернатори носяться з широкими проектами усяких привілеїв та пільг, що мали б привабити в Київ руських людей. Не все з того з різних причин перейшло в життя, але те, що було заведено, свої наслідки таки давало. Протягом десятиліть, наприклад, вабив до Київів й Правобережжя взагалі на службу урядовців і вчителів з центральної Росії, збільшуючи тим у нас отой «чисто руський» елемент, спеціальний до платні додаток «за обрусїніє края». Адміністративні та військові посади давали всякі полегші для придбання за безцінь секвестрованих маєтків: на нашій землі зростало «русское землевладїніє». Поруч з тими офіцерами, урядовцями та вчителями з «коренныхъ губерній», що про них ото мова допіру, не забуто було, як ми вище згадували, й отих купців з Росії. Тут мусимо ми одмітити указ 8 березоля 1835 року, що визволяв од усяких податків на три роки купців, які оселяться в Київів й збудують там дома... Він притяг у Київ нові кадри московські й значно зміцнив здобуті вже попередю руськими позиції.

Та коли право магдебурське, взагалі вороже чужинцям, обороняло інтереси киян, коли то була остання цитадель українська, то воно ж такі саме стояло на заваді отим зайдам...

Коли одні тим-то так міцно за нього держались, то другі тільки й мріяли, як би прискорити йому кінець.

Отже не диво, що ми бачимо в Києві в 30-их роках XIX віку дві партії — «малоросійську», яка складається з тубільців, з прирощених киян, і «великоросійську», в яку збилися московські заїди, котрі до того часу осілися в нашій столиці. Між тими партіями давно вже точилася завзята й уперта боротьба. Вона тяглася довго, аж поки рішучу перемогу не дав партії «великоросійській» відомий вже нам указ 21. XI. 1835...

Чи пам'ятаєте, як по його побіжнім аналізі, що зробили ми на початку, зісталися у нас невідомі оті «х» — «его», «населенія», «цѣлаго состава», що їх «существенныя выгоды» мав ніби на оці отой акт. Тепер те наше завдання само собою вирішилося; сама собою прийшла відповідь на ті питання, й під оті «х» — «его», «населенія» й т. д. самі собою стали певні величини: це руські купці.

От кому стояло на заваді право магдебурське, і от хто мав виграти з його скасування... От про чій «существенныя выгоды» й таке інше дбав указ.

Він стоїть тепер перед нами як логичний розвиток програми політичної в сфері економічній: уряд з його метою, щоб цей край «душей и тѣломъ возсоединился съ имперіей», і московська колонія в Києві, — ми думаємо, що саме так слід назвати тодішню руську людність Київва, пригадавши огорнуте сумом признание Бібікова, «что губернии эти еще не вполне русскія», й пізніші слова відомого Мурав'єва, що Київ — «полурусскій городъ», — уряд і колонія йдуть в парі, вони природні спільники.

Так ідеали держави — політичні й національні, роля, визначена Києву в тому процесі русифікації, що розпочався інтенсивніше, і надії, що покладалися саме на його, злилися до купи з інтересами економічними й соціальними тих руських людей, які осілися в Києві...

А для киян з того акту виходила й певна національна безпека. І для них, — можемо тепер, здається, сказати більш певне, — економічний момент злився з національним... Їх економічні вигоди вимагають того ж самого, чого й історичні традиції та національна свідомість. Тут єднаються економічна оппорна сила та інстинкт національного само-

збереження: не самі бо звичаї оригінальні й форми своєрідні, але й багато ґрунту реального тратять кияне разом з скасуванням права маґдебурського, що так глибоко вкорінилося в їх життя.

Те, що здавалося нам зпочатку самою блідою тінню, що непаче чудом забарилася на цім світі, нині на наших очах обгортається во плоть і кров, і не самих лише історичних традицій, глибоких, але невиразних симпатій народніх, оригінальних звичаїв і отих зовнішніх форм, які, коли б збереглися довше, могли за наших часів стати не в аби-якій допомозі національній справі й прислужитися розвитку самосвідомости. Ота тінь минулого, що держала під своїми чарами розум і серце киян., що з нею вони зжилися, зріднилися, що за неї обстоювали, що за нею побивалися й плакали, ота тінь облакається нині в плоть і кров не самих тільки можливостей, шехай і яких широких та привабливих, але й реальних інтересів економічних... З нею кияне, навіть прості міщане, тратили багато реального...

Звідси той вірш, перейнятий самосвідомістю, хоч, звичайно в формі, тонах і манері того часу, що з ним ми вже знайомі. Звідси та журба, той сум, той плач по втрачених правах та вільностях. А жалі ті народні ще гострійшими робила, ще більше болю завдавала тяжко засмученим киянам певність, що тепер

«Москаль буде панувати».

І ті страхи справдалися: він запанував...

V.

Боротьба скінчилася... Позиції, вже раніше придбані в Києві руським елементом в процесі тієї боротьби довгої й упертої, що, розпочавшись мало не з самого приєднання до Москви, точилася без перестанку, тісно переплітаючи моменти економічні з національними, ті позиції тепер ще зміцнила вся політика Миколи I на Україні.

Політиці тій, що з її головними рисами ми вже попередю мали нагоду познайомитися, надзвичайно яскраву й разом з тим стислу, а в стислості своїй сильну формулу трохи пізніше дає найвищий рескрипт на ім'я київського генерал-губернатора з 13. IX. 1840 року. Виявляючи тим історичним актом царь волю свою — «ввести край сей» вивищенням віри православної (звісно, в московському її, вузькому розумінні) і силою елементів руських «въ безразличное соединеніе съ великороссійскими губерніями», писав ясно й твердо: «дотолѣ не престану дѣйствовать въ изъясненіе видовъ моихъ, пока ввѣренныя намъ губерніи не сольются съ остальными частями имперіи въ одно тѣло и душу» (Юго-З. Край, 25).

Руські, дужі вдачею, капіталами, захистом потужним уряду, давно вже розкорінилися в інших частинах Київщини тільки неситим та заздрим оком поглядали звідти — з Горн й з Печерського на Поділ, що ніяк не давався в їх цупкі руки, й нетерпляче сподівалися кінця магдебурському праву... І він нарешті наступив... Останню греблю — оте право магдебурське, — за якою жив своїм життям старосвітський український Поділ, нарешті прорвало, знесло і московська повідь розлилася... Москаль запаував...

І не тільки через те, що значна частина впливових, старожилних киян під судом, а й через те, що то була справді

перемога російської партії, яка добре те розуміла й хотіла з того скористуватися, через те, що до того виразно й впевнено йшла вся політика уряду на Україні, — після переміни наглої всі впливи в Києві, вся влада в місті, заснована на новому вже законі, одному для всієї Росії, цілком природне опинилися в руках переможців.

Перші ж городські голови в Києві — руські. Ми справді відразу ж такі в перші роки по скасуванні магдебурського права бачимо тріо: Дегтерьов, Єлісеев, Ходунов.

Нові хазяї — чужі люде. Вже самі прізвища їхні досить говорять за себе. А маєте час, підіть у Думу. Там ви марно шукатимете потретів когось із славетних, упривілейованих войтів Богом хранима града Києва, ніби й справді його історія починається допіру з року 1835, коли на нього, ретельно очищеного від «иноземныхъ наслоеній», а разом з тим і від усього свого, стародавнього, українського, пролилася благодать «городового положенія, общаго для всей имперіи». Підіть туди й подивіться на портрет Ходунова! Навіть з самого обличчя його ви побачите, яка переміна сталася з Києвом, що з де-якими характерними рисами старосвітського побуту його, наскривзь перейнятого українською стихією, ви з попередніх сторінок цієї книжки познайомилися. Справді, перед нами типове обличчя, словами «плачу» мовлячи, «із руських, з бородою». Ота довга борода, оте довге волосся, старано розчісане на проділь по середині, погляд, повної пихи та гордоців, велика медаль на шиї, — все це, таке чуже й далеке, складаючи чудову ілюстрацію до саркастичних слів «плачу», оживляє перед нами характерну постать нового хазяїна, який, викинувши геть старих господарів, нарешті добре вмовстився в Києві і широко розсівся тут, на покуті в чужій хаті, неначе в своїй власній. Дивилися на нього, й мимоволі переймаєтесь настроями й думками «плачу»; зрозумілими стають гострі слова проти зайдів, зненависть до них старосвітських міщан київських, що одбилися в тому вірші. Як же було справді їм, що не сподівано опинилися в сусідах у себе вдома, коритися тому чужинцеві, мовчки дивитися, як їхнім добром господарюють нові хазяїни? А як же вони справді поводитися, оті теперішні пані становища, свіже випечені отці міста?

«Заступила вража сила.
Мабуть кара і на нас.
Все до щену погубила...
Годі...

Перед тією «вражою силою» мусіло поступитися своїм місцем усе, живе й неживе, так чи інакше зв'язане з отими стародавніми привілеями київськими, сама згадка про які мала тепер піти в непам'ять. «Присуд над живими учасниками магдебургії відбувся, — пише проф. Іконніков, — але zostавалися ще мертві».

Перед нами сумна доля реліквій та клейнодів, що з ними так тісно зв'язане усе життя стародавнього Києва, таких дорогих і любих серцю старих киян, а разом з тим таких зневажливих і прикрих займам-переможець. Чи не одним з перших вчинків нових хазяїв був аукціон срібного посуду та двох гармат магістратських, що їх знайдено було на згарищах давньої ратуші. Не знаємо ми ближче, що з ним сталося, до чиїх рук потрапив той посуд, що уявляв з себе певно не аби-яку вартість з погляду мистецького й історичного. Дві ж гармати «доброї роботи з цапфами та дельфинами» продано було за 14 карбованців... Нехай той аукціон ганебний тяжкою плямою ляже на пам'ять нових господарів-чужинців! Тієї долі втікли тільки Архистратиг та Теміда, що, врятовані по страшній пожежі р. 1811, переховалися аж до того часу. Їх ухвалено було «по очевидной ихъ древности оставить безъ продажи». Ото вся турбота молоді київської думи про те, чим пишалися колись князе... Та й то була велика ласка! По довгій Одисеї, такій характерній для нашого відношення до пам'яток минулого, свого минулого, вони знайшли собі нарешті належне місце в Київському музеї; туди ж потрапило й де-що з цехових клейнодів — коровги, іпокліти, печатки то-що. Але не довго мали собі спокійний притулок тут і небесний протектор Києва й богиня правосудности, що їх мосяжкові постаті окрасою були стародавньої ратуші. Їх, з наказу начальства, підчас евакуації, коли Київ загрозувало австрійське військо, вивезено р. 1915 до Москви. Там вони zostалися й по сей день, розділивши гірку долю інших наших клейнодів історичних. І хто його знає, чи скоро пощастить їм повернутися — та й чи пощастить взагалі — до дому, до рідного Києва з неволі московської: зна-

ємо ми, як цупко тримає Москва те, що раз потрапило їй до рук.

Ну, а релігія? Де той золотий штандарт, ота Золога Корогва м. Київ, що її доглядала й стерегла реєстрова гвардія, що вона так ясно виблискувала проти сонця й сяла над іншим товариством магістратської кіпниці?.. Немає... Не вернуться товариші Золотої Корогви. Десь без сліду зник і прапор самий... Де той страшний меч карний, емблема імунітету Київ? Де гармати мійські? Окрім отих, що їх було продано з аукціону, гармати ті було наказано «принять и сдать въ Киевскій арсеналь». Куди вони звідти поділися, знаємо лише про частину: одна потрапила аж до Артилерійського Музею в Петербурзі, дві zostалися в Києві й переходять в Військовий Музеї, а інші, де вони? Правда, кийвський мійський архів згорів, але-ж привілеї найясніших королів польських, грамоти пресвітлійших царів московських та універсали ясновельможних гетьманів наших, що їх як зіницю ока берегли предки наші, вони цілі й непорушні, переходять в коштовних скриньках на оксамитних подушках, заховалися аж до останніх днів права магдебурського й зникли вже за думи... Де вони? Єсть сліди, — їх зберегла нам росписка тодішнього генерал-губернатора, яку можна бачити в одній з вітрин відділу «Старий Київ» в нашому музеї, — що вони «получены и представлены, куда слѣдуеть». Куди саме, — того не знати... Отже, може ті пропачі грамоти, на наше щастя, не zostалися в руках нових хазяїв. Кажемо — на щастя, бо так принаймні хоч надія ще нам залишилася, що вони не пропали, що вони може таки коли й знайдуться...

Пропали, зникли... Без сліду зникли оті клейноди нашої вільности, наших прав... Вмерли живі свідки колишнього, вмерли з ними й давні кийвські традиції, згас самий дух, той дух потужний, що ним держався стародавній Київ... Сучасним князям до того, над чим тремтіли, як над скарбом високоцінним, їхні діди, — байдуже. Сучасні князе — не ті: не знають свого минулого, не цікавляться ним — далекі, чужі, холодні... Одне слово: «возсоединены душой и тѣломь!» У них з психологією безбатченків навіть думка не прокидається про те,

«хто ми, чії сини, яких батьків?»

Нехай наша байдужість та недбалість, ворожа рука зайди-чужинця знищила пам'ятшки м'яного минулого. Нехай підчас страшної пожежі року 1811 згоріла доценту ратуша, живий літопис магдебургії, але який вогонь вник з грудей киян навіть пам'ять про минуле? Яким лобитом, в наслідок якого процесу зникли без сліду ті традиції, що нам здавалися такими міцними й глибокими?

Дати відповідь на те питання нам би дуже хотілося, бо зробивши діагноз, знайшовши причини сучасного становища, ми може б спромоглися і на прогноз. Але як би нам того не хотілося, ми не можемо тут тим займатися, бо тоді треба було б дати огляд усїєї новітньої історії Київа за останні десятиліття.

Хоч не можемо ми того зараз зробити, та слід нам майбуть хоч намітити ту сферу, де треба шукати тієї відповіді. Її можна знайти, на нашу думку, в перемінах самого складу людности нашої столиці.

**
*

Склад мешканців її відмінився за XIX століття, і Київ з типово українського міста, яким він був на переломі ХУШ-ХІХ віків, обертається в город російський.

Польський елемент, і невеликий кількістю, та потужний своїми впливами культурними й економічними, який в значній мірі давав тон великопанському життю Київа, після нещасливих повстаннів мусів зректися першої ролі в місті, що на неї те-ж мав певні претензії, і у росіян нема більше конкурентів.

Зростає, що-правда, й зростає сильно жидівська людність; але, не зважаючи на велике число своє, вона через ізольованість, некультурність та політичну безправність не має власної ваги в громадських відносинах; частиною ж своєю, яка встигла здобути через усі перешкоди й перепони освіту, а разом з тим і русифікувалася, тільки зміцняла вона сили російські. Жидівська буржуазія заможна збільшувала в Київі кадри російської інтелігенції, постачаючи останній значний одсоток лікарів, адвокатів, артистів, журналістів, купців, промисловців та банкирів.

Російська еміграція в Київ, що її викликали ріжноманіт-

ні, головним чином, як ми бачили, політичні причини, де далі все зростає, набуває більшої й більшої сили й значіння, нарешті займає собі перше місце в городі. Систематичні заходи правительства, з якими ми познайомилися раніше, притягали в Київ, що стає визначним адміністративним осередком, все нові й нові контингенти руських. Розвинений бюрократичний механізм потребував багато чиновників, які охоче йшли сюди з «внутренніх губерній»; притягнені усякими пільгами та вигодами, вони осідалися тут на завжди й творили з себе урядовий апарат, а разом з тим і верхній шар громадянства, що складався, oprіч польського панства, яке з часом втратило своє значіння, з великого числа офіцерства. Бо-ж Київ був і поважним центром стратегічним: величезна фортеця нова, усякі штаби, завжди великий гарнізон, комплектований російським звичаєм не з місцевих слемелтів, все це вимагало для свого функціонування сили силєнної офіцерів і вкупі з тим накладало певну печать на все життя міста, падаючи йому ще більше російського характеру. Той характер російський міста зміцняло своїм авторитетом духовенство, здебільшого чуже або вкрай, за деякими винятками щасливими, змосковлене. Провідні серед його місця, «командні пости» належать звичайно зайдам. Доволі нагадати, що з кінця XVIII віку ми не зустрічаємо на престолі митрополитів київських, первосвятителів нашої церкви, жадного українця. Менше од офіцерства числом своїм було, але активніше працювало в тім напрямку учительство, так само складене переважно з зайдів, які, старанно й послідовно виконуючи свою русифікаторську місію, до останніх часів отримували, як ми вже згадували, особливий грошевий додаток за «обрусїніє края». А їм в тій роботі вже не за страх, а за совість, із знайомою нам «своєрстєнної сему народу самоотверженостю» допомагали наші землячки. усякі «енки»; добившись посад та ще в Київі, вони пі своїм походженням, про яке забули, ані своїм прізвищем, якого ладні були одцуратися, — а иноді таки дійсно охоче цуралися, перехрещуючися на московський зразок, — не вносили ніякого дисонансу в загальну шкільну систему на Україні. А вона ж уся йшла до одного: навіть новозаснований у Київі університет мав на меті, як казалоя в царському рескрипті про його заснування: «силюю европейской науки

сгладить вѣковыя недоразумѣнія и скрѣпить узы юго-западнаго края съ остальной имперіей». До того ж прямували й інші школи, туди ж були скеровані й всі інші культурні заходи уряду: доволі пригадати київську публічну бібліотеку — «русскую», в яку статут, не зважаючи на те, що вона знаходиться в самому серці України, не допускає жадної книжки, крім руських, насадження російського театру й таке инше. Артист, співаючи в «русской оперѣ» або граючи в «русской драмѣ», служив не самому мистецтву, а робив загально державної ваги діло — «русское дѣло», робив одне діло з журналістом, який голосом, підсиленням добре урядовими субсидіями, гукав по всіх усюдах: «это край русскій, русскій и русскій»!..

Вже й раніше, як ми знаємо, ще за часів магдебурського права, в Київі збився невеличкий гурток міщанства руського. Тісно з'єднані кривними зв'язками й спільними вигодами, вони, міцно тримаючися купи, потрохи розкоріняли ся в чужому ґрунті й нарешті склалися в оту «партію великоросійськую», що за допомогою правительства таки досягла свого. Одколи разом із скасуванням права магдебурського впали в Київі обмеження для чужинців, в тім числі і для руських, що ставали в такій перешкодї урядовї в його централізаційній діяльності, сюди широкими й дужими хвилями попливли маси російського купецтва, які в їх мандрівці на Україну своїми привілеями й усією своєю політикою ще швидче підгонив попутній правительственный вітер «об'єднання». Для їх широкої ініціативи, невичерпаной енергії, великих капіталів одкриваються нові привабливі обрії: київська торгівля опинилася в їхніх руках, народилися руські крамарські династії в Київі, що вже через покоління почували себе тут як вдома. Це вони, задаючи тон торговельному життю міста, спокусили сучасного економіста на натхнене величною непохитністю російського Колоса, але непевне, бо оперте воно не на глибокому студійованні економічних взаємовідносин, а лише на зверхньому вражінні од тимчасового становища, пророцтво: «капіталь не будетъ говорить по малорусски!» (Струве). Так чи инакше, а ці російські крамарі, підводячи економічні підвалини під ідеологічний будинок російського уряду, що його він ставив за ширюю допомогою московської інтелігенції на Україні, вельми й вель-

ми прислужилися справі обрусіння в Київі й сторицею повернули тим, хто стояв за ними, усі їх турботи й видатки.

Та не самі лише вищі й середні шари мійського населення заторкнули оті переміни складу: вони йшли глибше й захопили ширші верстви. Обслуговування усіх отих установ, штабів, канцелярій, шкіл, контор, комор та крамниць потрібувало великого числа нижчого персоналу — кур'єрів, челядників, сторожів, робітників. Нарешті особисті вигоди всього того панства, офіцерства, духовенства, чиновництва, купецтва те-ж вимагали численного штату обслуги — і джур, і послушників, і кріпаків, і наймитів. Багато простого люду наїздить з Росії; багато осідає на завжди в Київі вислужених москалів; їм нарізують ґрунти; як бачимо, на планах 30-их років, виростають на передмістях цілі «солдатські слободки». Величезні будівлі епохи Миколи I — кріпость, університет, кадецький корпус, гімназія, інститут, міст через Дніпро то-що притягають у Київ масу ріжних майстрів, мулярів, теслів, робітників та ремесників з Росії, які в значній мірі збільшують руську людність міста. І оті маси простонародні, «кацапські», перейняті глибоким призи́рством до «хахла» і до всього «хахлацького», як чогось безмірно нижчого, несвідомо творять те саме діло, що його свідомо робила в порозумінні з урядом російська інтелігенція — діло отого «сліяння».

Таким побитом руський елемент, де далі все зростаючи в Київі, більший і більший числом, дужчий капиталом, вдачею, протекцією уряду й його допомогою, підбив геть елемент місцевий. Енергійніші з киян, що ніяк не могли з тим погодитися, тому скоритися, мусіли йти світ за очі шукати ліпшої долі. Пам'ятаєте гіркий сміх «плачу» —

«Ісход Ізраїльтян»?..

А хто zostався, того добила економічна руїна: проти капиталу, що в його за плечима стояв весь державний апарат, не міг удержатися й не вдержався вибитий з давніх позицій своїх, за захистом яких він почував себе так добре й спокійно, й поставлений перед новими обставинами, потужнішими від його й від усього того, до чого він звик і що він знав, шанував і любив, киянин. То-ж не диво, що в Київі, знову словами того ж таки віршу мовлячи:

«Старожилих годі знати».

А їх унуки, де вони? Їх, що, покидавши старосвітські черкески, потрохи втратили отой оригінальний давне-український міщанський тип свій, а з годом навіть то й з зовнішнього вигляду принатурилися до нових хазяїв, — згадайте оте:

«Треба нам вже не голити
Ні борід, ані усів,
Да і патли запустити,
Щоб походить на цапів».

— Їх, викинутих з прадідівських гнізд, треба шукати аж за Канавою, на передмістях. Київ опинився і економічно, і культурно в чужих руках.

Справді, передивіться уважно плани Київа старі й сучасні, порівняйте реєстри домовласників 30-их років минулого віку й теперішні, придивіться до людности з національного погляду року 1798 і року 1898, — і ви побачите, що це так: Київ в чужих руках.

«А тим часом, — пише новітній дослідник, — життя тече своїм порядком; покоління йдуть одні за другими, склад людности Київа міняється, бо прибувають усе нові елементи, традиції губляться, зв'язок нового життя з колишнім переривається і немає на чому перевірити зросту його, ні того, куди воно одхиляється, ні того, що затримує його розвиток, ні огріхів та помилок, бо забуто давні порядки й звичаї» (О. Кистяківський. «К. Ст.» 1883, XI, ст. 470).

То-ж не диво, за таких обставин, що тих порядків, тих звичаїв, тих традицій не знає маса мійської людности сучасного Київа, здебільшого чужа або зденаціоналізована.

**
*

Правда, ті ж економічні причини, сила притягнення великого міста вабили до Київа й українців: надходили й вони. Та ті українці, селяне й робочі, несвідомі, темні, що приходили з села, ще швидче денационалізувалися в великому городі, який жив уже не своїм, а чужим життям. І от той елемент український, що зберігся або надійшов, економічно

слабший, соціально нижчий, культурно темніший, не мав на що спертися. Давався гірко в знаки брак освіти взагалі, брак своєї школи, де б можна було познайомитися з минулим, навчитися з його, вяснити собі той шлях, яким треба йти, простуючи до ліпшої будучини й рідного міста, й рідного народу.

Але коли маса, несвідома й темна, не розуміє покищо ваги традицій, то та свідома частина нашого народу, та наша молода інтелігенція, що де далі, приваблюючи до себе нові й нові, свіжі, здорові елементи саме з тієї маси, набірає все більшої й більшої сили, інтелігенція, що перед нею стоїть завдання — прискорити поворот нашого й не-свогого Київа в лоно рідного народу, має зробити, — і ми певні, зробити, — з того, про що ми говорили, логичні й практичні висновки...

Та тут сама собою кінчається наша роля, роля автора; й починається індивідуальна, потрібна й користна робота читальника, кожного з нас. І робота та тим певніше дасть добрі наслідки, чим швидче знайде для себе колективні форми і чим швидче потрапить на стежку до серця народнього. Повинна вона озватися луною голосною і в душі убогого княпина, нащадка славетного, пишного та гордого міщанства київського, десь з передмістя, де й по сей день дзвенить чудова й чиста і в пісні, і в житті, в що-денному вжитку мова українська, в душі кожного міщанина, у якого десь глибоко, присипана сірим попільом буденних турбот та чужих впливів, жевріє про те малесенька гискорка самосвідомости, яка відріжняє його од інших національностей, жевріє на те, щоб спалахнути колись ясним полум'ям. Повинна вона заторкнути співзвучні струни, розбудити приспане віками поневоленне почуття ародне і в душі кожного простого сільського парубка, який, раз знайшовши себе й зрозумівши, хто він, приходить до Київа, стає на працю, застається тут може й на завжди, але не пристає, як було то раніше, до зденационалізованої маси, збільшуючи собою її число і силу, а своєю непомітною постаттю зміцняє український елемент в місті.

І той елемент природній, розбуджений нарешті з тяжкого сну, що зв'язував його багаті здатності духовні, гли-

боко перейнятий свідомістю своєї національності, потужний нею й гордий з неї, зайнявши знову належне йому місце у себе вдома, приверне непоборною силою своєю недавній, золотoverхій столиці нашій її одвічний характер український.

Щастя, Боже!

Листопад 1915 — березень 1916,
в Білій Церкві, на Замку — в Києві.

Ми скінчили... Одним тільки оком зазирали ми туди, де можна сподіватися знайти відповідь на питання, що цікавлять нас; тільки намітили ті шляхи, де можна її шукати. Але ми й не мали на меті ту відповідь дати; наше завдання було й менше й простіше: ми хотіли тільки повернути увагу до однієї з найяскравіших сторінок нашого недавнього минулого, такого близького ще часом і такого далекого умовами, відносинами, настроями, духом.

Хоч вийшла вона, та сторінка, з-під нашого пера певне блідійшою, ніж була справді; хоч і трапляються у нас помилки; огріхи і недоладності, яких не можна було оминати, мандруючи манівцями нашого минулого, ще недослідженого, ще мало відомого, — ми про те вважатимемо, що досягли своєї мети, коли нам пощастило зацікавити нашого читальника, збудити спомини, розворушити думку й бажання на власні очі перевірити висновки авторів, може де в чому не досить уґрунтовані, може де в чому й суб'єктивні.

Коли хто винесе звідси стимул до читання, до студій, він знайде в літературі, якою користувався автор, потрібні зпочатку вказівки. Та й більші надії хочемо ми винести з цієї маленької екскурсії в минуле рідного міста. Читання може дати багато, але то тільки перший крок до пізнання нашого минулого. У виданих джерелах, в творах Закревського, Петрова, Іконнікова, Каманина, Лебединцева, Андрієвського, та інших дослідників, праці яких, по-за пам'ятниками річевими й письмєнними з нашого музею, ми завдячуємо можливість подати нині оцей невеличкий малюнок, знайде читальник багато й цікавого, й користного. Та на тому не можна спинитися, й певне й не спиниться він.

Далі повинно йти збирання пам'яток нашого минулого й

вивчення їх. Багато з них через усякі причини — і нашу темноту та байдужність і од лихої руки ворога — загинуло на віки... Але ж може ми хоч тепер нарешті здобулися на свідомість своїх обов'язків перед минулим. Не повинні ж ми дати загинути тим окружинам нашої старовини, які ще збереглися. Чи стоїмо ми хоч на такому рівні культурности й самосвідомости, щоб спромогтися на це, спромогтися не словом тільки, а й ділом?

Поле перед нами розстилається широке й на ньому можна ще сподіватися й великих, і цікавих знахідок. Доволі пригадати долю де-яких клейнодів мійських, Одисею Архистратига і Теміди, щоб ожила надія, — знайти ще багато цінного, що вважається за давно пропаше. Інтригують нас льохи давньої ратуші, а знахідки на їх місці сили потовченого шкла і прегаряних круглих кахлів, що служили, очевидно, оздобою фасаду мійського будинку, ще більше зміцнюють те зацікавлення.

Багато де-чого повинно переховуватися в унуків товаришів Золотої Корогви — на горіщі, в комірчині, в якомусь темному закапелку, в прадідівській скрині, як пошукати добре, то можна натрапити на старосвітське вбрання чи пару пістолів, окованих сріблом, десь знайдеться може пощерблена шабля, старосвітський портрет. Правда, сумна доля славетного міщанства київського, яке, багатой спадщини позбувшись, на злидні перевелось, чимало по світу распорошила тих клейнодів родинних; й нащадки його, туляючися в сусідах, багато річей розгубили, а про те все-ж де-що певне збереглося й додержалося до наших днів, тільки мало хто про те знає. Он, наприклад, покійний проф. Ол. Кистяківський свого часу ще в «Кієвск'ій Старин'і» подав до загальноного відома, що в нього переховуються подаровані йому де-які книжки й срібні чарки цехові. Але він помер, не встигнувши їх використувати для науки, ані примістити до якого музею, де власне їм місце. Що зробили з ними його сини? Що з ними зараз? Де вони? Не відома нам і доля тих документів з останніх часів права магдебурського, про які ще р. 1883 писав Кисілевський, що вони переховуються в нього.

В обох допіру наведених випадках ми маємо діло з людьми інтелігентними, що безперечно розуміють вагу тих річей, тих документів, а про те пройшло багато год і все-ж

ніщо з того не потрапило до музею якого і добре ще, коли й не загинуло зовсім за наших часів бурхливих...

Тих двох прикладів досить: на них ми виразно бачимо, як байдуже, на жаль, і до останнього часу ставиться до пам'яток нашого минулого громадянство, але разом з тим саме вони зміцнюють наші надії на те, що, коли взятися добре до діла й повести його систематично, то можна ще багато де-чого знайти й врятувати для науки. Треба тільки добре пам'ятати: нема нічого дрібного, не цікавого, не вартого уваги. Кожна річ, кожен фрагмент, зв'язаний з нашим минулим, хоч і малі, хоч і попсовані, хоч і ніби самі по собі не цікаві, коли вияснено їх походження, коли вони до ладу описані, зведені до купи, відповідним способом систематизовані разом з іншими подібними до них забутками старовини, складають уже з себе певну цінність і можуть допомогти в'ясненню того або другого питання.

Єсть в Київському Музеї цікава вітрина з кафлями: вабить до себе око їх художня краса, виразно проступає їх історичне й практичне значіння. Навіть не доладу ще підібрана й систематизована та колекція дає вже багатий матеріал і історикові побуту, що хоче ясніше уявити собі внутрішню обстановку старосвітського дому, і маляреві-майстрові, що в тих кольорових плямах знаходить джерело прекрасних мотивів орнаментальних для сучасного оточення в національному дусі, і архітектів, який звідси візьме потрібні йому рел'єфні оздоби фасаду отими розкішними розетками, зорями та таке інше, що й досі являються справжньою окрасою великої лаврської церкви. Отже, в зв'язку з оточенням, в певній системі все те дороге й цінне, а візьміть зокрема кожен черепок. Що він варт? Чим приверне він нашу увагу? А тим часом з таких черепків, проз які ми часто спокійні-сенько проходимо, розкиданих, розгублених по всіх усюдах, складається поволі величя картина минулого...

Підіть у Музей, в одділ «Старого Києва». Там побачите ви багато того матеріалу, що став нам у допомозі, коли ми старалися відновити хоч в загальних рисах образ нашого староміщанського побуту. Там побачите ви пам'ятники тієї епохи, річеві ілюстрації до нашої книжки, що дадуть вам змогу яснійше уявити собі давнє й недавнє київське минуле. ніж здодало його намалювати наше бліде слово.

Перебудуйте годинку, одну годинку в тій урочистій тиші, серед отих дорогоцінних уламків наших вольностей, нашої культури... і у вас самі собою оживуть і стануть перед зачарованими очима вашими в шовкових жупанах, старосвітських черкеськах з вільотами, підперезані дорогими случькими поясами, в високих шапках горді і пишні постаті славетних товаришів Золотої Корогви.... Десь з сутіні минулого легкі мов сон, злетять сюди з давніх затишних могил на забутій, зарослій деревом Щекавиці граціозні і гарні мішанки в багатих кунтушах, розкішних карабליках, повиті білими, як сніг, намітками... З натовпу тієї колишнього виступлять своїм гуртом в широких «кереях чорних, як один» характерні фігури молодих студентів з високо-підголеними чупринами... Оживе давній Київ... Які почуття будить, як багато говорить і серцю, і уяві того, хто любить рідну старовину й шанує її, все оте, що зібране вже в тій залі, де все перейнято атмосферою, такою оригінальною й такою рідною староукраїнського Києва...

Багато вже зібрано ініціативою й працею небагатьох відданих справі людей, але-ж то тільки крихти. Візьміть програму oddілу, детально розроблену, і порівняйте з тим, що єсть: ви зрозумієте, як мало зроблено, і як багато треба ще зробити... Треба пошани до минулого, любови до нього і праці, праці без краю... Коли кожен зокрема по спроможності своїй подбає про те, щоб допомогти врятуванню й збиранню пам'яток історичних Києва, коли робота коло того діла загально-національного, бо Київ то серце України, піде справді систематично й планомірно, тільки тоді цей маленький, хоч і цінний відділ перетвориться в справжній музей Києва, рівний європейським мійським музеям, достойний свого імені, гідний нашої столиці, музей, що відновить перед нами правдивий образ многастрального минулого рідного міста. А коли це станеться, то ми певні, тоді виросте й будинок відповідний, що своїм планом, фасадом, зовнішнім виглядом, внутрішніми оздобами, кожною деталлю одповідатиме свому призначенню, будитиме думку про рідну старовину, прищеплюватиме любов і замилювання до неї...

Та то мрії, а поки-що збирання, збирання й збирання. Це завдання наших днів. І треба з тим не гаятися, бо час не жде: на наших очах зникає те, що якимсь чудом вдержалося до-

сі, скупоується й вивозиться в чужі краї те, що зберегла нам земля, зберегла довгими віками від пожару, від ворога, від варварства, зберегла на те, щоб ми самі поступилися тими скарбами чужинцеві, як от недавно трапилося з славнозвісною поклажею Михайлівського монастиря, що її купив і вивіз до Москви Російський Історичний Мучей. На те треба коштів, треба організації.

Поруч з збиранням повинно йти фотографування пам'ятників і окремих предметів. Досить сказати, що ми не маємо фотографій Теміди, яку оце вивезено до Москви, і хто його зна, чи пощастить їй коли вернутися до Музею. То, звичайно, на гріший випадок, але вже й зараз брак доброї репродукції стає на перешкоді тому, хто студіює цю епоху.

А далі треба, і треба конче подбати про видання актів і матеріалів, потрібних для розроблення історії Києва. З тим справа, не зважаючи на велику вагу її взагалі для розвитку нашого історичного знання, не зважаючи на цілу низку високо авторитетних наукових установ і урядових, і громадських, не зважаючи на присутність в Києві дослідників і учених, не зважаючи на все те, стоїть, на гріх нам непростенний, надзвичайно погано. Одколи року 1874, типом світові поданий був «Сборникъ матеріаловъ по історіи и топографіи г. Кіева», ми маємо тільки спорадичні видання заходами здебільшого окремих людей, що торкалися того або іншого питання нашого минулого. Соромом гірким пече нам очі Вільна, яка давно вже зробила те, на що не спромігся ніби такий багатий на культурні сили — Київ, — видала томи своїх «Актив».

Тільки після тієї довгої й складної роботи, чи принаймні разом з нею, можливе буде справді наукове розроблення історії Києва, ясне освітлення його колишньої долі, одповідь на ті питання, які й зараз цікавлять нас.:

Звісно, щоб повести добре ту роботу, мало офіційного становища, високого академічного титулу, блискучої ерудиції: цього вистачить на те, щоб тут, в Києві, в школі Антоновича займатися з великим успіхом виданням «Писцовыхъ книгъ Їбльскаго уѣзда», або питаннями неясними «Смутнаго времени». Але для роботи, про яку ми говоримо, потрібна ще любов до свого минулого, почування живого й

неперестанного зв'язку з своїми предками, потрібні коріння в рідному ґрунті. Тільки вони можуть оживити високі наукові здібності вченого й справді повернути їх на користь рідному місту, на служення інтересам свого народу.

Тим то ми й думаємо, що природнім центром, де б мала скупитися та велика й цікава робота, що від неї ми можемо сподіватися стільки доброго, таким природнім центром являється Київське Наукове Товариство, яке гуртує коло себе усі видатніші українські сили. Заснування окремої секції Давнього Києва, об'єднавши в спільній праці усіх, кому справді дорога наша столиця, було б, ми певні, стимулом до дальшого розвитку.

Правда, дуже добре було б, коли б одразу утворилася відповідна для того громадська атмосфера сприятлива. Артистичні репродукції пам'яток, їх широке розповсюдження й популяризація, лекції з чарівним ліхтарем, екскурсії, організовані за певним планом, ворушачи думки громадянства, й розбуркуючи в його почуття любови й пошани до рідного минулого, безперечно сприятимуть утворенню умов, при яких та робота стане справді громадською і можна буде бути спокійним, що вона не перерветься в залежності від випадкових причин.

Ми вже не згадуватимемо, як багато могли б тут зробити, як добре прислужитися письменники наші, коли б вони зацікавилися тим чи иншим видатним, яскравим моментом, на які таке багате многовікове життя Києва, й своїм майстернім пером оживили перед читальником тіни давнього минулого, такі гарні, такі привабливі. Не торкатимемося того, бо хоч добре ми всі розуміємо вагу історичної літератури для всієї справи нашої національної самосвідомости, а про те й досі ще лежить облогами повна крові і сліз, слави і горя, надій і лихоліття історія нашої столиці, як і історія всієї нашої землі. Лежить... І коли ж нарешті прийде той давно сподіваний майстер пера, що могутнім гласом трубним свого таланту викличе із домовини величні історичні постаті, заставить їх пережити ще раз повне пригод життя своє, все присвячене невпинній тяжкій боротьбі за вільність рідного краю, за його незалежність, за ліпшу долю люду, заставить їх ще раз перестрадати свої надії, свої болі й роз-

чарування? Коли прийде майстер, який тими образами й нам, що ніби разом з ними йтимо шляхом тернистим поневолення й визволення, нам сповнить серця гарячою любов'ю до великих синів свого народу, соли нашої землі, сповнить серця симпатією теплою до їх героїчних вчинків, до діла славного їх життя, сповнить серця нам тими святими почуттями і в них вкладе бажання тверде, непереможне іти їх слідом, іти до краю й всього себе разом з ними віддати жертвою на вітвар отчизни? Коли він прийде?..

Так само нетерпляче дожидаємо ми приходу й малярів, майстрів історичного живопису. Як багато доброго можуть вони зробити своїми творами, сюжети яких такі привабливі й такі багаті подає їм наше минуле! Ми вже раніше спинялися на тому, отже тут тільки ще раз підкреслимо оте дождання свого Матейка, свого Менцеля, таких нам потрібних, таких бажаних. Коли вони, скінчивши на Заході крашу школу, підуть за прикладом своїх попередників з давніх віків і, позичивши чужу техніку, вкладуть в сучасні форми, що їх виробила європейська культура, пристосовані вільно й легко до нашого життя, власний суто-український зміст, то вони зможуть дати справжню галерею нашу національну, создати прекрасні історичні поеми, страшні драми в фарбах, в яких під їх чарівним пензлем во плоть і кров облекуться добре знайомі, близькі й рідні нам мученики за волю, наші національні герої, оживуть знову, щоб своєю міццю, величністю й красою чарувати нас і вести за собою через пустиню безводну до землі обітованої. Поле для мистецтва давно вже виоране... Звісно, треба школи, треба студії. І ті студії, на наше глибоке переконання, приведуть артистичну молодь до того багатого матеріалу, що його полишило нам у спадщину наше минуле, в якому невичерпане джерело натхнення й краси. Ота туга за красою, шукання стилю, близького й рідного, замилювання незрівняними килимами нашими, шклом, вишивками, народнім мистецтвом взагалі, що охоплює й байдужих досі людей, що прокидається де далі все з більшою й більшою силою, говорять нам, що ґрунт готовий, ніби прискорюють оту можливість, витворюючи в інтелігентних колах громадянства умови, які роблять і ближчим і певнішим отой бажаний розв'язок рідного мистецтва...

Отже, тут коло стародавнього Києва роботи вистачить

усім, хто близько до серця прийме наше минуле, наше майбутнє. — і вченому, і письменникові, і малярові й звичайному громадянникові, яких усіх об'єднує любов до нашого вчорашнього дня міста.

І сама собою виникає думка, що слід усім отим людям, які сходяться в одному почутті глибокому замилованню й пошани перед святинею й старовиною нашого Києва, об'єднатися в одне товариство, сильне однією думою, однією волею: товариство прихильників стародавнього Києва.

Нехай знову оживе Товариство Золотої Корокви! І тоді полегшиться вивчення глибоке, ґрунтовнішим стане знання нашої старовини, діяльнішим її вплив на сучасне, користнішою й зрозумілішою її наука для майбутнього, наблизиться можливість її реконструкції...

Але коли ми присвячуємо стільки уваги тому зовнішньому, отій матеріяльній культурі, можливою реконструкцією якої ми так побиваємося, то це тому, що на їй одбилосся щось більше, глибше, тривкіїше: духовне життя наших предків...

Минулося... Не вернуться сподівані... Але нам того не шкода; ми не плачемо за тим, чого нема, бо ми твердо знаємо: міняються й одходять у вічність тільки форми, нехай блискучі й принадні, самі зовнішні форми, а суть, традиції, духові здобутки — вони застаються. Дух не вмирає! ' ми глибоко певні, що в нових формах, пристосованих до умов сучасного життя, прокинуться й оживуть *mutatis mutandis*, — традиції Товариства Золотої Корокви...

«Возлюбіте ширим серцем
Велику Руїну!»

перейміться її духом...

І коли через віки неволі, лихоліття, забуття й невідомости простягнуться незримі, але міцні нитки, що в'яжуть плач, болі і тугу дідів з побиванням і муками їхніх унуків, що з'єднують настрої, сподіванки і мрії колишніх поколінь, які давно вже одійшли в минуле, з думками, надіями й змаганнями їх далеких нащадків, людей нашого часу, тоді легше буде нам, маючи за собою досвід століть, освячений кров'ю, потом і сльозами кращих синів нашого народу, легше

буде нам знайти самих себе, знайти своє місце в сучасному, в сім'ї інших культурних народів. І тоді певнійше й сміливійше йтимемо ми через усі труднощі і перешкоди все вперед, туди, де ясно сяє і вабить нас непереможно до себе давчий ідеал нової, вільної України.

В Київі, в скритку — в кінці квітня 1920 року.

ПОЯСНЕННЯ ЗНАКІВ ДО МАПИ

За основу схематичного плану Київа, що його накреслив ген. Ол. Удовиченко, взято мапу міста за останніх часів права магдебурського, а саме з книжки М. Берлінського «Краткое описаніе Кіева», року 1820.

Частини міста:

- I. Гора — «Старий Київ».
- II. Печерське.
- III. Поділ.

Дороги між ними й до Дніпра:

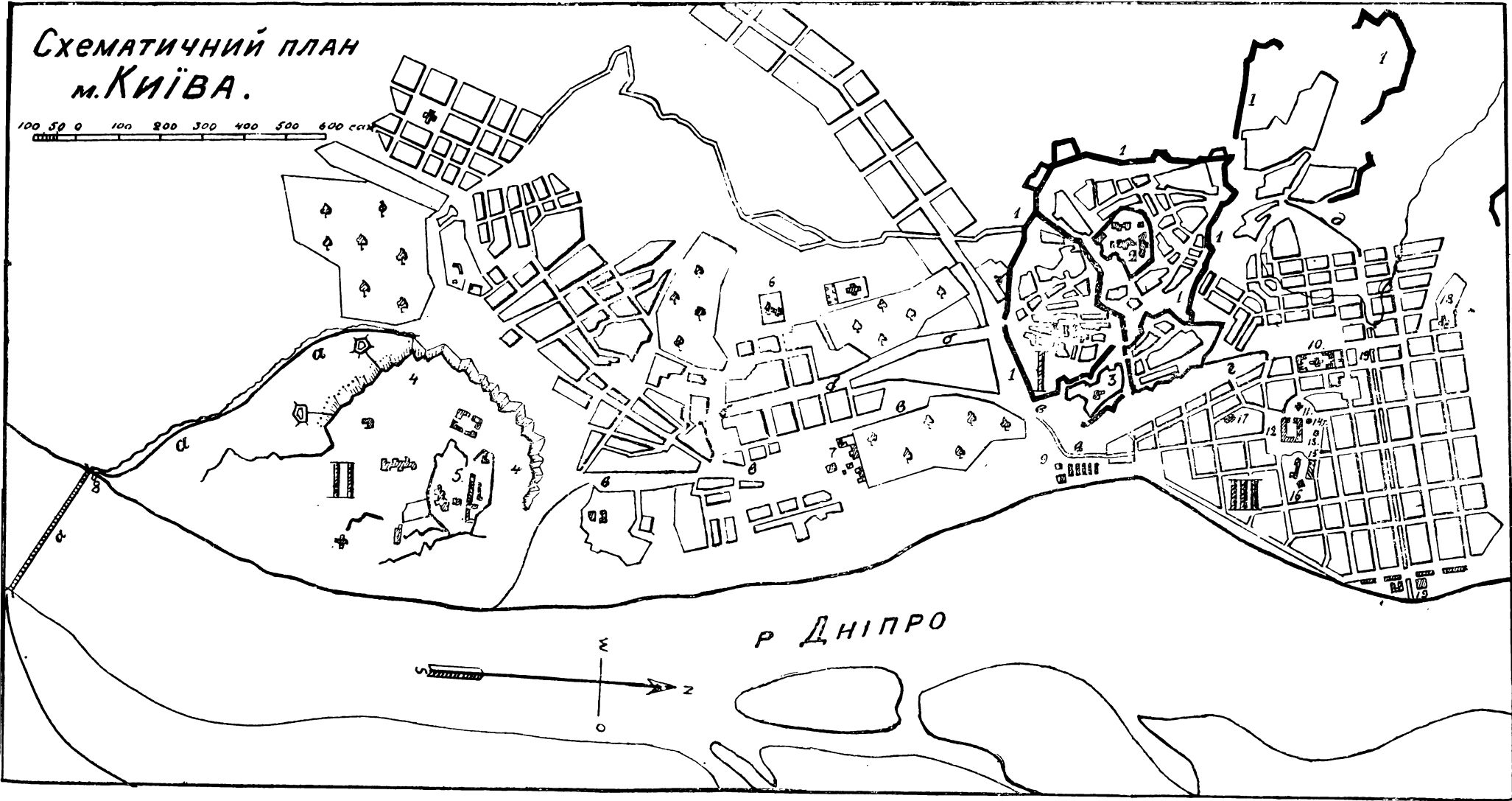
- а. Неводницький міст на плотах і Неводницька дорога од Дніпра на Печерське.
- б. Стара Іванівська дорога з Печерського на Гору.
- в. Дорога з Печерського на Поділ.
- г. Андріївський узвіз з Подола на Гору.
- д. Кудрявська дорога з Гори на Поділ (Вознесенський узвіз).

Історичні пам'ятники й містя:

- 1. Кріпость «Старий Город» і Мініхові валг.
- 2. Свята Софія.
- 3. Свята Варвара.
- 4. Печерська цитадель.
- 5. Лавра.
- 6. Кловський палац.
- 7. Царський палац.
- 8. Неводницька пристань.
- 9. «Нижній пам'ятник хрещення».
- 10. Флоровський монастирь.
- 11. Собор Успіння Пречистої.
- 12. Гостинний двір.
- 13. Магістрат.
- 14. Фонтан-Самсон.
- 15. Контрактоний дїм.
- 16. Братство.
- 17. Дїм Управи Цехів.
- 18. Кладовище на Шекавиці.
- 19. Канава.

Схематичний план
м. Київ.

100 50 0 100 200 300 400 500 600 см

Ціна: 20 франків.